

ԱԿԵՏԱԲԵՐ

ԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

Ֆրանսական ազգակր ստուգութեամբ

Ա.Ա.Յ. ԵԳՈՒԱՐԴ. Ռ. Ա.ՓԱ.ՑԵԼԻ Գ.Ա.ԲՈ.ՄԵԼ.

Ա. ՏԱՐԻ. — Մ.Պ.Տ., 1855. — Թիկ Գ.

Ի ՓԱՐԻԶ

Ի ԳՐԱԿԱՅԻ ԳՈՐԾԻ Ճ. Ա.ԲՈ.ՄԵԼ.

Ի Փողոցն Ակն-Միւթիս, ք. 38.

Գործակումք

ԿՈՍՏԱՆԴՎԱՆԻ ՊՈԼԻ

Ա.Կ.ՏԱ. Ա.Ա.Յ. Պ.Ե.Պ.Հ. Պ.Ե.Ա.Յ. Ա.Ա.Յ.

ԶՈՒԹԻՒՆԻ

ՊԱՐՈՒ ԿԱՐԱԳԵՂ ԽՈՒՄՈՐՈՒ

Ա.Ե.ԲՈ.Ո.Ն.Ի.Ք.Ի.Ա.

ԳՈՐԾԱ Դ.Ա.ԶՈ.ՐՈ.Ս ՏԵՐ-ԴԱՎՈՎԵԱՆ.

ՏՈՒ ՄԱԼՏԱԿԻՈՒ

ՔՈՐԻՉՈՐ ՅՈՒՆՈ Ա.Ա.Յ. Պ.Ե.ԳԵՂԻԿԱՅՈՒ

L. DUJARDIN S.

ԱԿԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ

Ո. ԿԵՆՅԱԴ. ՊՐԻՎ ԲԱՆՔ

ԱՇԽԱԲԱԴԻ ՀԵԶՈՒՆ ՄԱԳԻՆԻ ԵՎ ԳԵՂԵՑԻ ԱՅՐԵՆԵԼՈՒ Վ. Բ. Ա. Տ.

Մեր աշխարհաբառ լեզուն քանի որ կանոնաւոր լեզուաց կարգը չէ անցած և ընտիր մատենագրութեամբ չէ ծաղկած, միանգամայն այս լեզուիս հաստատուն կանոններ սահմանելն անօգուտ՝ անպատճան և մինչեւ վնասակար եւս համարուած է մեր ազգին մէջ, տարակոյս չկայ թէ ըստ իմիք տեսակ մը ազատութիւն կայ որ ամեն մարդ սրտին ուզած ոռովք խօսի և զրէ: Վասն զի ինչ է լեզուն, եթէ ոչ՝ մարդուս միտքը դիմացինին շիտակ, ամրոջ, դիւրին և ախորմելի կերպով հասկըցընելու միջոց մը. արդ ով որ այս միջոցս այնպէս կըրանեցընէ: որ վախճանին հասնի, այն ազատութիւնը նախ իր անձին օգտակար կընէ, և յևոյ ուրիշներուն. խոկ ով որ ուզէ վախճանէն խոտորելու հանապարհ մը բռնել՝ անիմանալի կամ անախորժ ընելով լսողաց և ընթերցողաց իւր լեզուն, ըսել է թէ նոյն ազատութիւնը կըրանեցընէ: ի վիաս անձին և ի տհաճութիւն ալլոց՝ տգետ և խեղճ քարզմանի նման:

Այս նիւրիս վրայ մենք տարիներով առաջ Բազմավիպին մէջ յայտներ եինք մեր կարծիքն ու դիտաւորութիւնը, և կրնանք ըստ նամարձակ թէ այն խօսքերով աւելի հասարակաց կարծիքը բացատրած եղանք՝ քան թէ առանձնական ինքնաստեղծ յօժարութիւն մը յայտնած. այնպէս որ մեկ երկու աննշան և անշշոնց առարկութենէ զատ (որ շատ զիրաւ լուծուեցան) ամենեւին ընդդիմութիւն մը չկրեցինք, ոչ այն առեն և ոչ անկէց ետքը:

Արժան կըրնամարինք այն երկու հաստուածին քանի մը խօսքերը քաղելով մէջ թերել հոս՝ կրկնութենէ խորշելու մտքով.

«Թէ որ մեկ բան մը կայ աշխարհիս վրայ որ մարտ դուս ինչ ազգէ ըլլալը յայտնի կիմացընէ ամեն տեղու ամեն ատեն՝ իր ազգային լեզուն է: Քանի որ ազգ մը իր լեզուն կըսպանէ, թէպէս և ուրիշ մէն ազգային յատկութիւններն ալ կորսունցընէ՝ ազգութիւնը չկրթաւնցըններ. խոկ լեզուն մէկդի ձգելուն պէս՝ ազգութիւնն ալ խիստ շուտ կըկօր-

« սուի : Ազգի մը իր բուն հայրենիքէն դուքս ըլ-
« լալը, հեռաւոր երկիրներ ցրուիլը, օտար տէրու-
« թիւններու տակ իյնալը, օտար տվյորութիւննե-
« րու եւ արարողութիւններու հետևիլը նոր բան
« չէ, եւ ան ազգը իր ազգութենէն ջնաներ . միայն
« լեզուն բաւական է խմացընելու թէ ինքը աս կամ
« ան ազգն է, եւ միայն աս ազգութեան նշանն է
« որ ոչ դիսպուածը եւ ոչ բոնութիւնը կրնան վեր-
« ցընել մարդուս վրայէն՝ թէ որ ինքը ջնաւանի : ...
« Լեզուն մէկ կերպով մը ազգին ազնուութեանը
« վկայականն է. աս վկայականը ձեռքէն եկածին
« պէս՝ տարակոյս չկայ որ ազնուութեանն ալ հա-
« տացող չըլլար : ...

« Ա. Օտար լեզու բանեցընող ազգայինները երկ
« լիրակ ազգասէր հոգուվ մտածեն, հարկէ որ փա-
« փաքին եւ ջանան ազգային լեզուն բանեցընելու,
« կամ թէ որ չեն գիտեր՝ սորվելու. խկրէ որ իրենց
« դժուար է մոոցածնին միտք թերելը, կամ չգիտ-
« ցածնին սորվիլը, զոնէ պիտի նային որ իրենց
« տղաքը հայերէն սորվին ու հայերէն խօսին : ...
« Բ. Հայերէն խօսելէն ետքը՝ մէջը օտար բառ
« ջնառնելը շատ դիւրին բան է. վասն զի ասոր
« համար նոր լեզու մը սորվիլ հարկաւոր չէ, հա-
« պա միայն քանի մը նոր բառեր. եւ ասոնք դիւ-
« բառ. կրնայ ուզողը սորվիլ կամ բառդիրքներէն,
« կամ մաքուր ոսով զրուած աշխարհարառ զրքե-
« րէն, եւ կամ զուտ հայերէն խօսողներէ որ ամէն
« տեղ ալ պակաս չեն : ...

« Գ. Երրորդ խնդիրը առջի երկութիւն ալ աւելի
« դժուար բան կերենայ. անոր համար վրան
« երկու կարծիք կայ՝ իրարու անհամաձայն :
« Անանք աշխարհարառին ծաղկիլը ամեննեխն չեն
« ուզեր. վասն զի անով զրարառը վար կիյնայ
« կրսեն... լաւ է, կրսեն, քանի որ աս աշխարհա-
« բառը չէ ծաղկած՝ ամեննեխն հաստատուն կանոն
« մը չդնել. ամէն ջանք ընել որ զրարառը ծաղկի,
« ու աշխարհարառը անզործածելի բան մը ըլլայ.
« պարզ զրարառ մը մտնէ ազգին մէջ կամաց
« կամաց, որով պօսեցիք ու հեղկաստանցիք, հայաստան-
« ցիք ու ուստաստանցիք իրարու լեզուն համար-
« ձակ հասկընան, ու իմանան թէ մէկ ազգ են, մէկ
« հօր զաւկըներ են :

« Բայց ոմանք ալ ասոր ներհակ՝ ետևէ են որ
« աշխարհարառը ծաղկի. անոր համար կուզեն
« որ կարգի կանոնի դրուի, հասարակաց ընդու-
« նելի լեզու մը ձեւանայ : Ասոնք իրենց կարծիքը
« հաստատելու համար կրսեն թէ ամէն նին ազգ՝
« թէ զրարառ ունի եւ թէ աշխարհարառ. մէկը

« զրքի մէջ կըրանեցընէ, մէկալը խօսակցութեան,
« բայց երկուքն ալ կանոնի վրայ առած է. ուրեմն
« մենք ալ ջանանք, կրսեն, զրարառը՝ կարդացող
« ներուն պահել, ու աշխարհարառը անանկ կո-
« կել որ ազնիւ լեզու մը ըլլայ հասարակաց¹ : ...
« Ընտրելի աշխարհարառ ան ատեն ազնիւ
« կըլլայ ըստ կարի, եւ շատին նամոյ, շատին ալ
« դիւրա հասկընալի, երրոր արդէն զրարատի
« մօտեցած ըլլայ ուրիշներէն աւելի, ուասկէ ետք
« ալ աւելի մօտենալու վրայ ըլլայ. այնպէս որ ա-
« ռանց խմացուելու, այսինքն առանց մեծ դրժ-
« ւարութեան զրարառ լեզուին նետ միանայ: Թէ
« որ ինչպէս մեզի՝ նմանապէս ուրիշներուն այ
« հարկ երեւնայ աս հիմանս վրայ ընել մեր ընտ-
« րութիւնը, մէկէն կիմացուի թէ աս ընտրելի լե-
« զուն ան պիտի ըլլայ՝ որ ինչուան նիմա առ նա-
« սարակ գործածուեր է քանի մը զրուածքներու
« մէջ, ու զրարատին մօտեցընելու ջանքով քիչ
« շատ մաքրուեր է. եւ անա աս է ընդհանրապէս
« նաեւ մեր բանեցուցած լեզուն աս օրագրին մէջ:
« Ուրեմն թէ որ աս լեզուիս համար կարձառու քի-
« րականութիւն մը շինուի՝ նետը տաձկերէն հայ-
« երէն բառզբով, ան ալ՝ լաւ քննութեամբ ամե-
« նապարզ, մաքուր, ու միշտ զրարատի մօտեցը-
« նելու ջանքով, մեր յոյսը եւ կարծիքը ան է: թէ ա-
« սովնախ՝ զրարառ սորվիլը աւելի դիւրին կըլլայ
« մեր ազգին. երկրորդ, մեր ազգայինք հասարա-
« կաց լեզու մը կունենան մաքուր, անոր կընտե-
« ւին իրենց խօսակցութեանը մէջ, եւ անով կը-
« զրեն ուամիկներու եւ տղոց համար պէտք եղած
« զրքերը՝ քան թէ օտար լեզուվ² : »

Այս խօսքերս տասուերկու տարի առաջ զրած
ըլլայով ալ՝ հարկ է ըսենք թէ ինչ կարծիք որ ու-
նեինք այն ատեն այս նիւրիս վրայ՝ հիմայ ալ նոյնն
ունինք ընդհանրապէս. ուստի լիրակ շատ ախոր-
ծելի եղան մեզի ալ՝ մօտերս Մասիս լրազրոյն
մէջ հրատարակուած յայտարարութեան հետագայ
խօսքերը. * Մեր ազգին աշխարհարառ լեզուին
« հիմը զրարառն է, եւ հիմակու աշխարհարառ
« լեզունուս անկարգութիւնն ու անհամութիւնը
« մէջի օտար բառերն են. ուստի անոր մաքրու-
« թեանը եւ գեղեցկութեանը օգնել ուզողը՝ միայն
« պէտք է որ անոր մէջէն օտար ու խորր բառերն
« ու ոճերը դուրս ձգէ, ու ննար եղածին չափ ա-
« նոնց տեղը զրարառ բառեր ոճեր մտցընելով՝

¹ Բազմավեց, Հատոր II, էջ 76 :

² Անդ, էջ 108 :

« գործածած լեզունիս մեր երանաշնորհ նախնեաց « բուն լեզուին մօտեցընէ : »

Յայտարարութիւնը այս խօսքերս ինչ առիրով ըսած ըպալը լիշտակիե նարկ չենք համարիր . ուզողը լրագրոյն մէջ կրկարդայ . մեր միտքը այս է միայն որ իմացընենք քէ աշխարհարատ լեզուն մաքրել՝ զեղեցկացընելու գրարատին մօտեցընելը՝ ազգին մէջ հասարակաց փափաքելի բան ըլլալուն թէպէս արդէն համոզուած էինք, բայց նոր ապացոյց է անոր նաեւ այս խոհական յայտարարութիւնը :

Այսու դիտարութեամբ ահա մենք ալ կրչանանք ամսագրոյս մէջ՝ որքափ որ առ այժմ կարեի է՝ մաքուր եւ յստակ աշխարհարատ մը բանեցընել, մէկ կողմանէ օտարախորք զրուցուածքներէն զգուշանալ, միւս կողմէն ալ զրաբառին խըրբնութիւնը աշխարհարատէն նեռու պանել : Անկէց ի զատ ատեն ատեն աշխարհարատին արդէն մաքուր եւ զեղեցիկ համարեալ բառերէն եւ ոմերէն ոմանց օտարութիւնը եւ կամ տղեղութիւնը ծանուցանել, թէպէտեւ մենք ալ հարկադրեալ ըլլանք առ այժմ զանոնք բանեցընելու : Օրինակի համար, այս անգամ մէկ քանին լիշտակինք, իրրեւ պարզ բանասիրական տեղեկութիւն՝ այրութենական կարգով մը :

Ա. — Այս տառը մեր լեզուին մէջ խիստ շատ կըրանի, եւ հայերենին ալ բնականութեանն ու պատկառեի հնութեանը նշան է, ինչպէս նաեւ Հնդկաստանի սահսքրիթ ըսուած մայր լեզուին : Սակայն պէտք չէ կարծել քէ միշտ բաց, տափակ ու երկար հնչում մը ունի այր տառը բառերուն մէջ, ինչպէս որ այս հնչումս արհամարնել ուզող նորասէրք երբեմն ծաղրածութեամբ եւ կամաւ կը կամակորեն . այլ խիստ շատ բառերու մէջ այրին հնչումը սուզ եւ ամփոփ է, եւ փափուկ ականչները խայրելու գոտանք չկայ : Այս բանիս մեծ եւ զիսաւոր ապացոյց է նոյն խիկ մեր ազգին նին եւ նոր ժամանակաց հնչումը : Հին ատեն այրին ունեցած ամփոփ հնչմանը օրինակ են շատ մը բառեր որ թէպէտ սուխուարար այրով կըզրուին, բայց երբեմն կըզտնուին զրուած նաև եզ կամ է կամ ըեր կամ ո եւ կամ օ զբերով, ինչպէս ասոնք . « երախայ, երեխայ . արագ, երագ . գինարքու, գիներքու . աղաւնափաճառ, աղաւնեփաճառ . անկողին, ընկողին . խահարար, խոհարար . աճառ, օճառ : » Խոկ նոր հնչմանն ամփոփ ըլլալուն ալ նշան է զբերէ ամէն տեղերու Հայոց արտարերութիւնը, ոչ միայն Հայաստանի զաւառներունը, եւ մանաւանդ Զուղայեցոց, Վանեցոց, Կիլիկ-

ցոց, ալլ եւ նոյն խիկ Պօլսեցոցը, որ ամէնքն ալ շատ բառի մէջ մինչեւ չափէ դուրս անզամ ամփոփելով այրը՝ տեղ տեղ ըեր կրդարձնեն, տեղ տեղ ալ ո կամ օ. զոր օրինակ Պօլսեցիք՝ ասել, անել հրնչելու և գրելու տեղ՝ ըսել, ընել կը ննչեն ու կըզրեն: Զուղայեցիք զայ ննչելու տեղ զոյ կըսեն, Վանեցիք հաց, խաչ ըսելու տեղ՝ խօց, խօց կըսեն . Զեյրունցիք հազար ըսելու տեղ հազօր կըսեն, եւ այն: — Հածներէս կընետեի քէ ազգային լեզուին յարցն ու ազնուութիւնը պանելու եւ աւելցընելու փոյք ունեցող բանասէրք պէտք է շանան՝ ոչ երէ բառից ուղղագրութիւնը փոխելով աւելի հետացընել զանոնք իրենց յստակ աղբիւրէն, այլ մանաւանդ ծոած ուղղագրութիւնը շտկել հետ զինտէ, եւ միայն՝ երէ կրնան՝ անոնց հնչմունքը բարեխառնել: Այսու սկզբամբ երէ վարուին, տարակոյս չկայ որ մեծ օգուտ ըրած կրպան զրոց լեզուին, ուստիօրէնն ալ կազնուացընեն: — Այր տառը մասնաւոր յատկութիւն մըն ալ ունի շատ զեղեցիկ, որ մեր լեզուին կատարելութեանցը մէկն է, այս ինքն բարդ եւ ածանցեալ բառերուն մէջ կապ ըլլալ, ինչպէս « մարդասէր, քաղաքացի, ուսումնական » : Բայց ասոր եւ ուրիշ այսպիսի յատկութեանցը վրայ միտք ունինք մասնաւոր զրուածքի մէջ խօսելու :

Ա. — Գրոց լեզուին այլ բառն է, մակրայօրէն գործածուած . որ սովորաբար՝ եւս, նաեւ կըսուի . տամկերէն տա, տէ. զոր օրինակ, օ տա, պէն տէ. ան ալ, ես ալ. — նա եւս, ես եւս: — Կըզրծածուի նաեւ մէկմալ բառին նշանակութեամբը, այս ինքն տամկաց պիր տահա, զայրը ըսելուն տեղը . օրինակի համար, « ալ չեմ խօսիր, ես այլ կընդունիմ: » Բայց խիստ շատ գործածելն կրնայ զգուշացուիլ՝ բանձրութեանը պատճառաւ, տեղը եւ, ու, քէ... եւ քէ, եւ ասոնց նման շաղկապներ ու մակրայներ բանեցընելով: Իրաւ է որ Հայաստանի շատ կողմերը եւ կըսեն, որ աւելի փափուկ է քան քէ ալ ըսելը. բայց զրաբառին ուղիղ զրուածքն ու հնչումն առնելը աւելի պատշաճ կերեւնայ:

Աղեկ. — Գրոց լեզուին աղու բառէն է, որ քաղցը, անոյշ, հաճոյական կընշանակէ. իրը քէ ըսուէք աղուէկ: Ուստի բան կերեւնայ եզով զրել՝ աղեկ՝ քան քէ եռվ՝ աղեկ: — Տեղ կայ որ աղեկի ալ կըսեն :

Աղուոր. — Նոյնպէս աղու բառէն եկած ըլլալով, կընշանակէ զեղեցիկ, սիրուն, վայելուէ: Աղու զրելը զրոց մէջ ալ կայ, բայց աղուոր զրելը տե-

ի յարգի է իրքեւ արմատին աւելի մօտ ու կանոնաւոր. խսկ աղջոր զբելը շատ տգեղ բան է:

Ամէն. — Ամենայն բառին արմատն ըլլալուն համար՝ այսպէս եռվ պիտի գրուի ուղղականն ու հայցականը, և ոչ եղով. եւս առաւել զգուշալի է ամմէն կամ ամմէն գրելը և ննջելը՝ իրքեւ խորք բան: Այս մենին կրկնուելուն պատճառ՝ ուամկական ննջում մըն է որ ն տառին վրայ աւելի կերենայ տեղ տեղ, մանաւանդ երկու ձայնաւորի մէջ գտնուած ատենք. ինչպէս ոմանց « ի փորձոքեննէ, ի բարկութեննէ » ըսկը: Մինչեւ գրոց մէջ ալ մտած է այս սխալը, որով Ստեփանոս անունը ուամկաց ննջելուն պէս Ստեփաննոս ալ զրուած կայ: — Ամէն բառիս ուրիշ նորութերը յոզնակի միայն կըրանին ուամկօրէնին մէջ, այս ինքն « ամենը, ամենուն, ամեննէն: »

Այ. — Այս երկրարրատին քաղցրութիւնը ուամկօրէնին մէջ, մանաւանդ Պօլսեցոց լեզուին մէջ կորսուած է՝ յ տառը դուրս ձգուելով, ուստի « ալ, այծ, այս, այդ, այն, հայր, մայր, եղբայր, գայլ, գայր, երբայր, ծայր, փայտ » ըստելու տեղն եղիք է « ալ, ած, աս, ատ, ան, հար, մար, աղբար, գալ, գար, երբար, ծար, փատ » և այն: — Հայաստանի շատ կողմէրը այ վանկին տեղը դրեր են՝ որ պարզ այրէն շատ աւելի փափուկ է. ուստի կրսեն « էլ, էծ, էս, էդ, էն, նէր, մէր, աղբէր, գէլ, ծէր, փէտ ». տեղ տեղ ալ ո ըրած են որ բանձր է. ինչպէս պայծառ ըսելու տեղը ըսեր են պոծառ, գայլ ըսելու տեղ ըսեր են գոյ: — Մեր կարծեօքը՝ աշխարհարատին մէջ սովորական եղած նոս, նոտ, նոն մակրայներն ալ՝ գրաբառին յայս, յայդ, յայն բառերէն ձեւացած են, իրքեւ թէ « յայս տեղ, յայդ տեղ, յայն տեղ ». ինչպէս որ կըսուի ալ՝ նոստեղս, նոտեղը; նոնտեղը, և Պօլսեցոց լեզուին մէջ երբեմն, նուսա, նունա: Երանի թէ շուսով գար այն ատենն որ ըսկինք ատենց տեղը « աստ, այդր, անդ. այսր, այդր, անդր : »

Լաւ կերեւնայ այս երկրարրատին բուն ողջագրութիւնն ու ննջումը պահել. և երեւ բայերուն մէջ այս փոփոխութիւնս ընելն առ այժմ խրտեցիչ է, զեր հասարակ բառերուն սեպնական փափկութիւնը տալու է իրենց:

Ոնկամ. — Այս բառիս ուղիղն ականջ ըլլալուն համար, տառերուն փոխարրութիւնը շուկելը դիւրին և փայելուչ է. ուստի նիմա իրաւամք սովորական դարձեր է ականջ ըսելը:

(Մնացածն ուրիշ անգամ:)

ՄԱՅՐԵՆՔ ԶՈՐ ՕՐԻՆԱԿԻՆ ՎՆԱՄՆԵՐԸ.

(ԽՐԱԿՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ:)

Մէկ մայր մը որ բայ գիտնար թէ տուած օրինակը նրանի ոյժ ունի տղոցը մտքին վրայ, ու անոնց ատենով աղեկ կամ գէշ ըլլալուն ինչ աստիճանի պատճառ պիտի ըլլայ, անոնց առջև մէկ խօսք մը չէր ըսեր, մէկ բան մը չէր ըներ՝ առանց ինքնիրեն մտածելու թէ « Ես այս բանս « կըզրուցեմ կամ կընեմ, բայց պիտի գիտնամ որ « ըսած կամ ըրածս տղոցս մտքեն յախտեան « պիտի չելլէ: »

Ահ, այս մտածութիւնը թէ մեռնելս ետքը ինչ պիտի ըսեն ինծի համար, ազնիւ սիրու ունեցող մարդուն վրայ շատ մեծ ոյժ ունի. այս աշխարհին նեղութիւնները նրանի կըրերեւնան՝ երրոր մըսամտանք թէ ատենով զմեզ մեր զաւկըները կարուով ու ցաւելով պիտի լիշեն. բայց մէկալ կողմանէ ինչ անտանելի բան է մտածելը թէ ատենով մեր հող դարձած մարմնոյն վրայ անեկքներ կարդացուին. ինչպէս հազար ափսոս պիտի ըսենք մեր ըրածներուն ու ըսածներուն, ինչպէս պիտի սուկանք այն յախտենական նախատինքներէն որ մեր ձեռքովը պատրաստած կըլլանք:

Ատենով Փերրպուրի կեցող Գաղղիոյ դեսպանին ատենադպիրը պարոն նորիս իրեն հարս առած էր Ամելիա Սէն-Ֆար անունով օրինորդը: Ասոր մայրը զարդասէր ու անհոգ կին մըն է եղիք. ուստի Ամելիան տղայութեննէն ի վեր երես եղած ու խեղեփած էր: Մէկ շէնքով գիրք մը, մէկ խրատական կամ բարեպաշտական զրուածք մը կարդացած չունէր. քիչ մը բան սորված էր նէ՛ ասդիէն անդիէն կարդացած կտորքրդում բաներէն էր, ան ալ միայն այս մաքով որ ազիսութեանը համար ուրիշներն երեսը վար չառնեն: Միտքը վառվրուն էր, բայց մտածութիւնը խանափնդոր. անդադար մէկ խօսքէն մէկալը կըցատքէր. բած խօսքերուն ամեննւին ուշ չէր դներ, միայն աս կընայէր որ զրուցածը նոր ու կարգէ դուրս բան մը ըլլայ. որչափ որ սուր ու անակնիալ խօսքէր լած էր՝ համարձակ դուրս կըրափէր, առանց մտմտալու թէ դիմացիններուն սիրտը կըծակէ, երեսնին կըկարմըցնէ. թէպէս և այս ծանր ծանր պակասութիւններուն նկատ ընտանի և անոյշ բնաւորութիւն մըն ալ

ուներ՝ որով ամենուն սիրտը իրեն կըքաշէր : Պարզ ըսենք, այն տեսակ նորահաս կանանց մէկն էր որ մէկ խօսքը մէկալին չէր յարմարեր, և ոդուն մէջ եղած փոփոխութիւններէն աւելի ստեալ կըփոխուեին իր մտածութիւնները, փափաքները, զգացմունքները :

Ամելիային վրայ զմայլողներէն մէկն ալ պարոն նորիս ըսուածն էր, Սրբասպուրկցի ազնուական ծնողաց մէկ հատիկ զաւակ, ու Գաղղիոյ տէրութեան դեսպանական գործողութեանցը մէջ շատ վարպետ մարդ : Ասիկայ խիստ շատ անզամ Ամելիան տեսած ըլլալով ժողովքներու և ընկերութեանց մէջ, փեսայացաւ անոր : Վրան շատ չանցաւ, հասկըցաւ նորիս թէ ձշմարիտ և եղեր այն խօսքն որ կըսեն թէ « Ամուսնութեան լուծը ամէն բանն աւելի ծանրացընողը թերեւամիտ ամուսինն է : » Միայն աս կայ որ Ամելիան իր ընկերը խարած չէր. թերեւոյիկութիւնը այնպէս ճանչցուած էր ամէն տեղ որ նորիս աւելորդ կըսեպէր անոր համար խօսք մը ընելը, և Ամելիան ինքն ալ ըսած էր թէ իմ բնուրիւնս ասանկ է. ուստի քանի որ կնոջը անձոռնի գործողութիւնները վերջի ծայրը չէին հասած՝ երիկը համբերութիւնը ձեռք առած՝ կընըստէր կըծիծաղէր վրան : Գանգատ մըն ալ ուզէր ընել նէ՝ որոն պիտի ընէր. գիտէր որ ամէն մարդ զինքը ծաղը պիտի ընէ : Բաղդը բանեցաւ որ այն միջոցին իրեն սիրտը քիչ մը հանգչեցաւ. վասն զի աղջիկ զաւակ մը ունեցաւ Ամելիան, և անունը նոյեմի դրին : Մայրը ուզեց որ ինքը կար տայ զաւիկն, և այնչափ սէր կապեց աղջկանը վրայ որ բոլոր օրը անոր նետ կանցընէր. ուր մնաց այն ծիծառնիկն որ անդադար բոչըտելու վրայ էր. աղաւնի մը դարձեր էր նեզ ու հաւատարիմ, որ գիշեր ցորեկ թէւերովը պահպանութիւն կընէր իր սիրելի ձագուկին : Այ պարոն նորիխին ալ ուրախութեանը չափ չկար. հայրութեանը վրայ գոն, փեսայլութեանն ալ գոն, երանի կուտար ինքնիրեն որ ընտրութեանը մէջ սիսալմունք մը չէ ըրած : Բայց նոյեմին կարէն կորուած չկորուած, այն հաւատարիմ աղաւնին նորէն սկսաւ բոչըտի :

Նոյեմին երեք տարին նոր լմբնցուցեր էր՝ երրոր պարոն նորիխին հրաման եղաւ որ Փերրպուրկ երրայ : Մինչև այն ատեն՝ տեսնելով որ կնոջը ընաւորութիւնը փոխելուն հնարք չկայ՝ ուզէր չուզէր համբերեր էր խոնեմութեամբ, որպէս զի ուրիշներուն ալ թերանը չինայ. բայց երբ պէտք եղաւ որ ինքը հեռանայ քովին, մտածեց որ ձար մը ընէ, աղջիկն ալ մօրը չար օրինակին հեռացընէ : Սրբա-

պուրկին մէջ մամ մը ուներ՝ կոմսունի Մերլին անունով՝ շատ սորվի տէր. նորիս ըսաւ իր ընկերոջը թէ մամս ինձի լաւ ժառանգութիւն մը պիտի բողու, բայց կուգէ որ ևս Փերրպուրկ զնացած ատենս իր բոռան զաւակը քովը մնայ : Այս բանս Ամելիային որչափ ծանր ալ եկաւ նէ, չէ չըսաւ . քիչ մը արտսունք բափեց, ուղրաւ ճամբեց աղջիկը հօրը նետ. միտքք դրէր էր թէ հարկաւ տասներնինզ օրէն աւելի պիտի չանցնի, նորէն պիտի տեսնէ իր սիրուն զաւակը, որ արդէն սկսեր էր իր մօրը կերպարանքը և վնավըռուն ընաւորութիւնը վրան երեւցընէլ : Ամիս անցաւ. պարոն նորիս Փերրպուրկ հասնելէն ետև բուղը մը գրեց կնոջը. անոր մէջ՝ աղջիկը հեռացընելուն պատճառը ծածուկ պահնելու համար կըսէր թէ իմ պատուական մամս այնպէս սաստիկ սէր մը կապեց նոյեմիկին վրայ որ խօսք առա ինձմէ քիչ մը ատեն զինքը իր քովը ձգելու՝ որ ծերութեանը միսիրարանք և ուրախութիւնը ըլլայ. ևս ալ չկրցայ՝ կըսէր՝ կոմսունին սիրտը կոտրել այն մինակութեանը մէջ, մահաւանդ որ քովիններն ալ բոլոր հեռաւոր և օտար անձինք են ու անոր սորկին վրայ աչք տնկած են :

Ընկերոջը երրայէն ետև Ամելիան ինքզինքը բորբովին տնէ տուն պտրտելու տուաւ ու զուարձութեանց ծովուն մէջ սկսաւ լողալ. ընտրեանը թերեւութենէն՝ զաւիկն իրմէ հեռանայն ալ շուտով մոցցաւ : Առջի թերան քանի մը խօսքեր ըսաւ որ իր տղուն կարօտցած մայր մը ի հարկէ կըզրուցէ. ետքը սկսաւ ըսել թէ զիտեմ որ նոյեմիկս Սրբապուրկ ալ մնայ նէ՝ գեշ չըլլայ, առողջութեանը համար ալ լաւ է նոն կենայ՝ քան թէ Փարիզ զայ. վերջապէս վեր կըզարնէր՝ վար կըզարնէր, կըտենէր որ աղջկանը իր քով զգունուիկն աւելի լաւ է, որովհետեւ աղջկանը աչքեն հեռու ըլլալովը՝ իր սովորական գրուանքներէն ետ կենալու պատճառ չէր ունենար. աս ալ կըմտմտար թէ զաւակս Մերլինի կոմսունոյն քովը քանի որ ուշանայ՝ այնչափ անոր սիրտը կըփատրկի, որով կոմսունին ալ իրեն իյնալու հարստութիւնը ուրիշներուն չձգեր : Վասն զի մեր ատենի կնիկ մարդկանցմէ ումանց սրտին մէջ սորկի սէրը այնչափ է որ կրնայ մինչեւ ընտրեան ամենաքաղցը զգացմունքներն ալ խղդել. իրաւցընէ այնչափ տեսակ տեսակ ծախսեր ալ կըմնեն որ իրաւունք ունին վախնալու որ չըլլայ թէ սուակնին չկարենան բաւեցընէլ :

Ասանկով տարիներ անցաւ, Ամելիան իր աղջկանը երեսը չտեսաւ. բայց կոմսունին շատ անզամ իրեն բուղը կըզրէր, աղջկանն ինչպէս ըլլալ կի-

մացընէք, Նոյեմին ալ քիչ ատենէն սկսաւ ինքը զիր զբել. վասն զի այնպիսի պատուական խարունի մը ձեռք էր որ քիչ ատենէն ամէն քանի մէջ շուտ շուտ առաջ գնաց, ու քարեպաշտ և քարեկիրդաստիարակուրիւն մը ունեցաւ: Այն միջոցին պարոն Նորլիս Փարիզ դարձաւ քանի մը ամսուան համար, բայց Նոյեմին նետը չըերաւ. Ամելիային սիրուղ շատ նեղացաւ այս քանի, մինչեւ կասկածի ալ գնաց թէ չեն ուզեր որ իր աղջկան կրուրիւնը ինքը տայ. վերջապէս չդիմացաւ, ձայնը քարձացուց, վաղը կերպամ աղջիկս կոմսունոյն ձեռքին կառնեմ բաւաւ: Սակայն ընկերը խօսք հասկցուց անոր, սիրուղ առաւ՝ ըսեղով թէ այն պատուական խարունը այնպիսի սէր մը ձեռք է իր բոռնեկին վրայ որ չկրնար անկեց գատուիլ. աս ալ կայ որ, բաւաւ, մեր աղջկանը առջեւ փառաւոր քաղդ մը կայ, նայինք որ ձեռքէ չնանենք. վասն զի մամս զինքը Տարմանրիէր կոմսին հետ կարգելու միտք ունի որ անուանի գօրավար է, և ատենով իր հօրը տեղը բռնեղով սեպուհ պիտի ըլլայ: Ամելիային սրտին մէջ նպարտուրիւնն ու փառասիրուրիւնը բնութեան ձայնը խղղեցին. մոտածեց թէ ինչ երջանեկուրին պիտի ըլլայ իրեն՝ երը որ մը իր աղջիկը սեպուհի մը հարս եղած տեսնէ, որով կարենայ քագաւորին պայտատն ալ երեւալ. ուստի յանձն առաւ որ Նոյեմին իր մէծ մամուն քով մնայ մինչեւ որ կարգելու ատենը հասնի. միայն թէ այս աղջկէ գիտցիր, բաւաւ երկանը, որ ամէն անզամ որ դուն Ռուսաստան դառնաա, և ալ պիտի երբամ քիչ մը ատեն աղջկանս քով անցընեմ:

Նորլիս նայեցաւ որ մէկ մօր այսպիսի իրաւացի բաղձանքին չէ ըսել չըլլար. ուստի շատ անզամ Սրբասպուրկ տարաւ զինքը: Ամելիան ամէն անզամ կրտեսնէր որ իր Նոյեմիկը քանի կերպայ աւելի համեստ կրլլայ, միանզամայն գիտուն՝ առանց քերեւամտուրեան, և շերմեսունդ՝ առանց կրօնամուրեան. ըսել է թէ քարեպաշտուրիւնը սրտին մէջ խորունկ արմատնէր ձգեր էր կոմսունոյն խրատներովք: Նոյն կոմսունին սէր չէր մնար որ Ամելիային ալ չցուցըներ. պատիւնէր, ընծանէր, հարկիքնէր. քերեւասիկ Ամելիան այն հարկիքնէրուն մէջ ինքզինքը մոոցածի պէս՝ այնպիսի համարձակուրիւննէր կընէր որ երկանը մամուն աչքին չէին կրնար չզարնել. բայց ճշմարիտ շերմետները ներողամիտ ալ կըլլան. ուստի Մերլին տիկինը միշտ առաջինը կրլլար իր հարսին պակասուրիւննէրը պարտըկելու. հարսն ալ քիչ ատենէն ձանձրացաւ այնպիսի տան մը մէջ կենաւն՝ ուր որ չէր կրնար իր խենքուխեկառ սովո-

րուրիւններուն ետեւէն ըլլայ: Մնաս բարով ըստ Նոյեմիկին ու դարձաւ Փարիզ, միտքը զնելով թէ որ մը երը զինքն ալ իր քովը բերէ՝ վրայէն այն զրսեցիի պակասուրիւնները բոլոր շոկէ վերցընէ:

Այն սպասած օրը իր կարծածէն ալ շուտ եկան հասաւ, վասն զի Մերլին կոմսունին կարձ նիւանդուրեամբ մը վախճանեցաւ. մինչեւ վերջի շունչը Նոյեմիկին վրայ հոգ կընէր, ու քանի որ կըմըտածէր թէ այնպիսի մօր մը ձեռք պիտի մնայ աղջիկը՝ կըսուկար կըսարսավիէր: Վերջապէս Նոյեմիկին գրկին մէջ հոգին առանդեց, ապսպրելով իր արդիւնաւոր ու հաւատարիմ սենեկապետին, ու անկէ խօսք առնելով որ Նոյեմիկին քովին չզատուի, ու երը հայրը Փերրապուրկէն դառնայ՝ անոր ձեռքը յանձնէ: Սենեկապետը խօսքին վրայ կեցաւ. բոլոր սրտանց ամէն տեսակ ծառայուրիւն կրնէր Նոյեմիկին, ոչ միայն իրբեւ պարտքը կատարելով, հապա նաև ընական յօժարութեամբ. վասն զի այն նրեշտականման աղջիկը իր աչքին առջևաը մնացեր էր, և քանի որ առջի տիկնոշը բարեզործուրիւններն ու անուշ բարեպաշտուրիւնը անոր վրայ ալ կըտեսնէր՝ սիրուղ կըրացուէր. ուստի միտքը դրած էր թէ ընաւ մէկը չկրնար այն սրբազն առանդը իր ձեռքին յափշտակել առնուլ:

Բայց շատ չանցաւ, Ամելիան Սրբասպուրկզնաց. երկանը գործակալին նետ ալ այնպէս խօսք դրան որ ժառանգութեան գործադուրիւնները կարգի դրուելուն պէս Նոյեմիկին ալ տուն դառնայ: Խեղճ ժերմէնը (ժերունի սենեկապետին անունն այս էր) շատ դէմ կեցաւ այս քանի, կոմսունին մեռնելու ատեն ինծի ասանկ չապըսպեց ըսեղով. բայց ով մտիկ կընէր իրեն: Զեռքը ամենեւին զրուածք մը չունենայէն զատ, մօր մը ձեռքին զաւակն առնեցը կարելի քան չէր. այսպահ միայն կըցաւ ընել որ Նոյեմիկին նետ մէկտեղ ինքն ալ Փարիզ երբայ ու անոր յատուկ սենեկապետ ինքն ըլլայ:

Ասանկով Նոյեմիկին խեղճէն մտքէն չանցած ատեն՝ Սրբասպուրկէն մօրը տունը զնաց, և յանկարծակի բոլոր իրեն սովորուրիւնները՝ վարժուրիւնները փոխուեցան: Առաջ որ առաւօսները ճիշդ ժամը եօրնին կելլէր անկրոխնէն, անկէց եալը տասնէն առաջ մօրը ընակարանէն անցնիլ չէր կրնար. նախաճաշիկը տասնըմէկին հազին թէ կընէր, ուստի ոչ երբէք կէսօրէն առաջ կրնար եկեղեցին երբայ: Հաւատարիմ ժերմէնը չըլլար նէ՝ տօնի օրեր այն բարեպաշտական պարտքէն ալ ետ պիտի մնար: Տան մէջի ուրիշ ամէն ժառանգութեան կրխնային Նոյեմիկին վրայ որ

Ժերմենին նետ եկեղեցի կերպայ . այն բաւական չէր, մօրը կողմանէ ալ արգելվներ ունեցաւ. պէտք եղաւ որ մեծ տօներուն միայն եկեղեցի երրալով գոյն ըլլալ. կըշանար որ այն օրերը երեկոյեան ժամերգութեան ալ երբայ, բայց ճար չէր ըլլար, փասն զի մայրը ձիջդ նոյն ատենին կընդունէր այն նիւրերն որ իր տունը կերակութի հրահրուած կըրւալին. Նոյեմին ալ պէտք էր զանոնք հարկելու օգնէր մօրը, անով մարդու նետ վարուի տորմէր, ու Փարիզու բարակ բարակ սովորութիւններուն վարժէր : Ասանկով ուզէր չուզէր՝ պէտք եղաւ որ մօրը նետեւի . անիկայ ալ առաւոտը ուշ ելլելով, կէսօրէն մէկ ժամ ետքը հազիւ կերբար եկեղեցին՝ վերջին պատարագ մը տեսնելու :

Նոյեմին այն փոփոխութիւններուն վարժելու համար առջի բերան նեղութիւն ալ կըքաշէր նէ՝ կամաց կամաց սովորեցաւ. ետքը պէտք եղաւ որ հազուստի ու զարդարանքի կողմանէ ալ կերպը փոխէ ու մօրը նմանի : Սրբասպութիւն նետը բերած հազուստները ալ իրեն չէին յարմարիր, անոնց ձեւը հին ու կոպիտ կերեւնար, մէջքերը յայն, բեւերը երկայն. պէտք էր որ Փարիզու նորելուկ բարակութիւններուն համեմատ բաններ ըլլային հազածները. ուստի առին զինքը Փարիզու ամենէն անուանի դերձակին տարին, անիկայ ալ Նոյեմին զիսէն մինչեւ ոտքը մէկ ձեռք մը նոր հազուստ կտրեց, և նեղկուկ կրծակապ մը շինեց: Նոյեմին տեսաւ որ այն հազուստները շատ նեղութիւն կրւտան իրեն, բայց մէկ կողմանէ ալ անոնց աղուրութեանն ու ձեւին չէր կընար չհանիլ. սկսաւ ըսել թէ իրաւ որ մարդուս տեսքը դուրս ցատքեցընող հազուստի կողմանէ Փարիզու պէտ տեղ չկայ աշխարհիս երեսը : Քիչ ատենէն բամպըկէ գուրպանները ձգեց, սկսաւ մետաքսէ հազնիլ. այծու կաշիէ շինուած ոտքի ամանները բողուց, ճերմակ կերպասէ մուճակներ հազար. վերջապէս խելքը միտքը տուաւ իր մօրը նման ըլլալու, անոր պէտ շարժմունքներով քայիկու, անոր պէտ աշուրները մէկդիէն մէկայ դին դարձնելու..... Մէկ բան մը միայն կար մօրը վրան որ Նոյեմին սիրտ չէր ըներ նմանն ընելու. այսինքն վիզզը ուսերը բաց պահիլ: Շատ անզամ, և մինչեւ ուրիշներու առջեւ ալ՝ այն անխոհնեմ մայրը ծաղք կընէր իր աղջիկը՝ « սա խղանար մարապիտին » նայեցէր ըսելով. ինչ գեղեցիկ շարեր ու թերեւ շալեր ալ կուտար անոր որ հազուի սրգուի. բայց Նոյեմին հաստ քաշկինակով մը միշտ աղէկ մը կըպատառուէր : Այս բանիս համար ինչեր քաշեց մօրը ձեռքէն, ինչ սիրտ

ծակող խօսքեր լսեց... այնչափ որ « խղանար մարապւա » ըսուելէն ալ ձանձրացաւ, և օր մը որ մէկ մեծ ժողով մը կար իրենց տանը մէջ, հաստ քաշկինակին տեղը ամենաբարակ շար մը վիզզ ձգած՝ ուրախութեամբ ու ամբջնալով մը մօրը քով մօտեցաւ, « Մայրիկ, հիմա ինչպէս եմ » ըսաւ: Անխելք մայրն ալ՝ իրը թէ մեծ յաղբորիւն մը ըրած ըլլար՝ սկսաւ աղջիկը շոյել, զովել, « ինչ եւ իցէ՝ վերջապէս ձամբայ եկար սիրելի զաւակս, դրսեցիի կոպտութիւնները ձգեցիր, փարիզեցի դարձար » ըսելով, առաւ աղջիկը մեծ դանիճը տարա ուրախութեամբ . անիկայ ալ չէր գիտեր թէ ինչպէս շփանայ որ կրցաւ ինքինքը մօրը հաւեցընել: Մէյմայ տեսնես որ դանիճին դրսէն դուրս ծերուկ ժերմենը կեցէր ե. անիկայ համեստ Նոյեմինին վրայ այն նոր տեսակ բաց զարդարանքը տեսածին պէտ « Ա՛խ ըսաւ. իմ խեղճ խարուն հիմա ողջ ըլլար ու տեսնէր.... » Այս խօսքը նետի պէտ ծակից Նոյեմինին սիրտը, բայց քիչ ատենէն այնպէս ընկղմեցաւ զրուանքի եւ գուարճութեանց մէջ որ այն լսածը մոոցաւ զնաց : Աչուրները անդադար մօրը վրայ եին որ ըլլայ թէ անոր ըրած կոտրտուածքներէն բան մը պակաս մնայ որ ինքն ալ չընէ: Առաւոտը լուսնալու մօտեցաւ, ժողովը արձքկուեցաւ . Նոյեմին այ լոգնած դարձած՝ քաշուեցաւ սենեակն որ քնանայ հանգչի, և այն առաջին անզամն էր որ իրիկուան աղօրքն ալ չըրաւ :

Երկրորդ օրը մեծ տօն էր, Նոյեմինի կէսօրը եկաւ ու եկեղեցի երրակը մտքէն անզամ չանցուց . եւ մօրը նետ Պուլյոնի անտառ ըսուած հասարակաց զրուարանը զնաց պտըտելու հազուած կապուած, այնպէս որ ամէն տեսնող կանկ կառնէր կընայէր վրանին ու « մայր ու աղջիկ իրարմէ վար չին մնար » կըսէր : Հոն տեսաւ Նոյեմին որ շատ մը աղջիկներ ամազոնակ ըսուած երկայն ու սեւ հազուստը հազած ու ձի հեծած կըզուարձանան, ուստի մօրը յորդորանքովը ձի հեծնալու դաս սկսաւ առնուլ : Աս բաներս տեսնելով ծերուկ ժերմենը՝ զլուխը շարժելով կըսէր քրին տակէն . « Ա՛խ, հիմա խեղճ խարուն ողջ ըլլար ու տեսնար : »

Կերպ մը՝ շարժմունք մը չըողուց Նոյեմինի իր մօրը վրայ որ ինքն ալ չընէ. ուստի մօրը պէտ բարձր ձայնով կըծիծաղէր, մօրը պէտ՝ նետը խօսդին ականջէն վար կը փափրսար. մօրը պէտ՝ քաղաքական խնդիրներու վրայ խօսք եղած ատեն խոշոր խոշոր կըշարդէր. մօրը պէտ մէկուն մէկային վրայ արհամարհանօք ու ծաղրածութեամբ կըխօսէր : Բոլոր մօրն էր, խեղճ աղջիկը ինչ ընէ, խախնցանքը

բուեցաւ անկէց. քայց այն խարուիլը բոլոր կենացը մէջ թշուառ ըլլալուն պատճառ եղաւ :

Այն ատենները Տարմանքիկը գօրապետը իր հասակէն վեր մեծամեծ քաջութիւններ ընելով՝ Գաղղիոյ պարձանքը աւելցընելու հետ էր : Երկու տարի կար որ հրեշտականման Նոյեմբերն նեռու մնացեր էր. ուստի սաստիկ կարօւցեր էր զինքը տեսնելու, մանաւանդ որ անիկայ իրեն նետ նշանուածի պէս էր : Հարկաւոր նամակ մը ուներ որ ձեռքովը պիտի տանէր Փարիզ՝ պատերազմի ոստիկանին պիտի յանձներ. այն առիթը ձեռքէ չնանելով՝ Ամելիային տունը հանդիպեցաւ. ըսին իրեն թէ տունը մարդ չկայ, վասն զի խարունը աղջկանը նետ Պուլօյնի անտառը զնացեր է : Ինքը քաները ժամեն աւելի չէր կրնար Փարիզ ուշանայ, ուստի շուտ մը ձին նեծաւ ու շիտակ այն անտառը զնաց, հաստատ միտքը դրած ըլլալով որ Նոյեմբերն տեսնելուն պէս պիտի ձանչնայ : Հոն մօտենալին ետև՝ ձին սկսաւ կամաց կամաց քայցընել, ու առջևեն անցնող կառքերուն մէջ աջքը տնկած կրնայէր. համեստ՝ վախսկու ու ամրշկու օրիորդ մը տեսնելուն պէս՝ անա ինքն է կըսէր, քայց շուտ մը կիմանար որ խարուեր է, քիչ մըն ալ առաջ կերրար : Այսպէսով մինչեւ անտառը զնաց հասաւ : Այն օրը մայիս ամսուն առջի օրերէն մէկն էր, անոր համար անտառին մէջ խիստ շատ մարդ պարտելու զնացեր էր : Տարմանքիկը յոցնեցաւ ասդիս անդին նայելին. ձին պահապանի մը յանձնեց, ու սկսաւ քովբնտի եղած ծառատունկին ձամբաներուն մէջ քայլել քազմուրեանը նետ մէկտեղ : Մէյմալ նայիս՝ նեռուանց մէկ փոշի մըն էր եղաւ. ամեն մարդ սկսաւ դեպի ի այն կողմը նայիլ, վասն զի կարգէ դուրս արշաւանք կամ ձիրերաց մըն էր : Տարմանքիկը նայեցաւ տեսաւ որ տասնըլից տասնըլեօրը տարեկան օրիորդին մէկը փառաւոր ամազոնակ մը հազար ու անզիտացի ձիու մը վրայ նեծած, չորս դիեն ալ վեց ձիուոր երիտասարդ, ամենարձակ կերպով վազելով կուգայ : Կրնայի Տարմանքիկը, կարծեմ թէ սո . . . չըրնար ըլլալ՝ կըսէ մոքէն. այն ամրշկու ու վախսկու Նոյեմբերն ինչպէս այն օրիորդն ըլլայ որ երեսին ջորը կորսընցուցածին մէկն է : Բայց կերպարնքը նոյն հրեշտակային կերպարանքն է կըսէ, նասակը նոյն, նայուածքը նոյն . . . Ասոր նման մտածութիւններու մէջ տանջուած ատենք՝ մէկմըն ալ քովիններէն մէկը եղաւ ըստ թէ « Ասիկայ պարուն Նորիխի անուանի աղջիկն է որ ամեն տեղ կըգտնուի : » Անդիկն մէկն ալ « Խենք է ուրեմն ատօր մայրն որ այդպէս բողեր է որ աղջիկը ուր

ուզէ պտըտի » ըստ : Զդիմացաւ Տարմանքիկը, դարձաւ ինքն ալ քովիններուն, « Ի՞նչ կըսէք՝ ըստ, պարուն Նորիխիսին աղջիկն է անիկայ : — Հապա, ըսին . Փերքպուրիկ դեսպանատան ատենադպրին մէկնատիկ աղջիկն է . . . » Այս խօսքերէն Տարմանքիկը կայծակէզարնուածի պէս շուարեցաւ մնաց. ձին նեծաւ, բոչունի պէս վազցընելով՝ Նորիխ խարունին տունը զնաց : Մէյմալ ներս մտնէ նայի որ Նոյեմբերն դեռ ամազոնակը չնանած՝ կեցեր մօրը իր զիսէն անցածները կըսատմէ. անիկայ ալ՝ որ նոյն հագուստը հազար՝ դեպի ի ուրիշ մէկ կողմը արշաւեր էր՝ քարձը ձայնով կըծիծաղի : Տարմանքիկը տեսնելուն պէս՝ Ամելիան ուրախութեամբ մը « Աղջէկ հասար՝ ըստ ծիծաղելով. եկուր սա քերեսօդիկ աղջկանս նայէ ինչպէս քիրը կախեր է . . . նս ասիկայ Պուլօյնի անտառը տարի որ ձի նեծնայ. ասիկայ առջևան սանձարձակ զնացած ատենք, ես որ ետեւէն զեղեցիկ անցդիմացի ձիու մը վրայ նեծած կիբրայի՝ յանկարծակի ձիուս սանձը դարձուցի, շիտակ Փարիզ դարձայ : Այս մեր վախկուտ ամազոնը կարծէ եղեր թէ ես այ ետեւէն զալու վրայ եմ. շատ մը երրակն ետև դառնայ նայի որ մինակմնացեր է. վայ՝ աս ինչ ձիւն էր որ զիսու եկաւ, նիմա ինչ պիտի ընեմ ըսելով, դառնայ տրտում տիտուր ձին վազցընելով վրաս հասնի. ասկէց աւելի տղայուրին կրնայը ըլլալ : » Անխոննեմ խարունին ըրած պատմութենէն քիչ մը սիրու առա Տարմանքիկը. վասն զի տեսաւ որ այն անշրնդք գործողութեան զիսուսոր պատճառ Նոյեմբերն չէ եղեր. մօրը ետեւէն հասնելու համար է եղեր որ անանկ առանց աջ ու ձախ նայելու՝ քազմութեան մէջէն վազեր անցեր է : Խօսքը փոխեց, իրն յանձնուած պաշտօնին վրայ խօսեցաւ, այս օրերս զնդապետութեան աստիճանին հասայ ըստ, ու այս իրիկուն նորէն ձամբայ պիտի ելլեմ որ բանակը դառնամ : « Անանկ է նէ այսօրուան կերպութը մէզի նետ կուտես, ըստ խարունը. բոյր մեր բարեկամներն ալ պիտի նրաւիրեմ : » Ուստի փառաւոր հարկիք մը պատրաստել տուաւ, եւ որշափ անուանի ու անխոննեմ խարուններ որ կային՝ կերպիքի նրաւիրեց. նմանապէս ինքնահաւան զիտուններ, զոռոզ դեսպաններ, բանի չնանող արհեստագետներ, անկուշտ հացկատակներ . . . Տարմանքիկը այն խառնափնդորութեան մէջ անդադար Նոյեմբերն շարժմունքները կըդիտէր. կընայէր որ առջի անկեղծ՝ ամբշկու Նոյեմբերն չէ որ Արքասպուրիկ տեսէր էր ատենով. սակայն իր սերը անոր վրային չպակերպվ՝ կըմուածէր թէ արդեօք ինչ ընէ որ մօրը տուած չար օրինակին

վանգներեն ազատ պահէ զինքը. ուստի ճամբայ եղելու ատենը նոյեմիին ըստ կամացուկ մը. «Այս ուր էր թէ Մերվիլ կոմունին ողջ ըլլար հիմա: »

Այս խօսքը՝ որ ծերուկ ժերմէնին անդադար բերանն էր՝ նոյեմիին մինչեւ սրտին խորունկը բափանցեց. վասն զի զիտէր թէ այն իրեն տղայութեան ատենէն սիրելի եղած քաջ բարեկամը՝ Պուլյոնի անտառին մէջ տեսածը չէր կրնար մոռեալ: Այն օրէն սկսաւ նոյեմի ամէն կրղմանէ իր վարքը շտկելու աշխատի. և ամէն բանէ առաջ՝ տկարութիւնը պատճառանք բռնելով՝ մօրը նետ ասդիս անդին պարապ պտղտելն եռ կեցաւ. ետքն այ շատ դժուարութեամբ կրցաւ կամաց կամաց հարկիքներէ քաջուիլ, ու միայն իր մօրը ամէն երեքշարի օրերը ըրած փառաւոր ժողովքներուն մէջ երեւալ: Հոն ժողվուող երեւելի մարդկանց մէկն ալ Թիանծ անունով դերակոմսն էր, բագաւորին սիրելի ոստիկաններէն մէկուն եղրօրորդին, Գաղղոյ ազնուական ցեղերէն մէկուն ալ մէկ հատիկ ժառանգ. Կտրիճ մարդ, վարմունքը անոյշ, շարժուածքը կրակուտ, բայց միանգամայն զոռող, առնուող, ինքնահաւան, բերեւամիտ, ամենուն նետ կոխ ընող և ամեննեխին ուրիշի խօսքին տակը մնալ չուզող:

Այս Թիանծ գնդապեսը նոյեմիին շատ պատիւ կընէր: Օր մըն ալ մէծ հարկիք մը ըրաւ իր հօրեղբօրը պայտախին մէջ, ու Ամելիան ալ նոյեմիին նետ մէկտեղ հրաւիրեց. ամէն մարդ առաջուց իմացեր էր թէ այն հարկիքին մէջ վիճակ ալ պիտի հանուի, և ամէն խարուն մէյմէկ ընծայ պիտի ընդունի: Նոյեմիին ձեռքէն եկածին չափ աշխատեցաւ որ այն հարկիքին չերբայ. բայց մայրը հասկըցուց իրեն թէ այն հախատինքը ոստիկանին կիրրայ, որովհետեւ անոր անունովն է հարկիքը: Խեղճ նոյեմիին վախցաւ որ իր հօրը վնաս մը ըլլայ իր պատճառար. եկաւ գնաց մօրը նետ հարկիքին, և վիճակին ատենը նոյեմիին զեղեցիկ վզնոց մը եղաւ. և որովհետեւ ամէն խարուն իրեն եղած բանը մէկէն կընազնէր կամ կրկապէր վրան, պիտք եղաւ որ նոյեմիին ալ վզնոցը առնու Թիանմիին ձեռքէն ու իր վիզը կապէ: Ասոր վրայ որչափ որ նոյեմիին ամըցցաւ, մայրն այնչափ կուրախանար. ուրիշ խարուններն ալ նախանձելով մը իրարու ականչէն վար կրփափրսային թէ նշանը տրուած ու առնուածի պէս բան մը եղաւ: Բայց նոյեմիին տուն դառնալուն պէս հանեց վզնոցը, սնտուկի մը տակը պահեց, և միտքը դրաւ որ խախտեան վիզը չանցընէ: Կամաց կամաց հասկըցաւ թէ մայրը թէպէտ զինքը շատ կը-

սիրէ, բայց շատ ալ վնաս կընէ իրեն. աջքը չորս բացեր էր որ չըլլայ թէ ուրիշներուն բերանն իյնայ, և անդադար կաշխատէր որ մօրը արածներն ինքը շտկէ:

Ամելիան օր չէր ըլլար որ իր աղջկանը երեսին զգարներ այն քաջուածութիւնն որ նորէն սկսեր էր ձեռք առնուլ. Թիանծ դերակոմսը մօրմէն ալ աւելի կառնուեր նոյեմիին վրայ տեսած պաղութենէն, բայց ամեննեխին չէր կրնար դարձընել նոյեմիին միտքը:

Այն օրերը Գաղղիացիք փառաւոր յազդութիւն մը ըրեր էին իրենց բշնամեացը դէմ. դերակոմսին հօրեղբայրն ալ ստիպուեցաւ մէծ հարկիք մը ընելու, և ուրիշ ատենի պէս՝ այն անզամ ալ իրեն յանձնեց հարկիքին հոգը: Նոյեմիին այն անզամուն աւելի ալ դժուարութեամբ յանձն առաւ մօրը նետ հոն երբալ. իսկ վիճակով իրեն եղած վզնոցն ամենեւին չէր ուզեր զնել. բայց մայրը այնչափ խրատ՝ այնչափ աղաջանք՝ այնչափ յանդիմանութիւն ըրաւ խեղճ աղջկան որ պէտք եղաւ որ վզնոցը դնէ միզը: Հարկիքին մէջ գտնուողներուն ամենուն աչքն ալ այն ականակուտ վզնոցին վրայ մնաց. որը կրգուիէր, որն ալ նախանձնն վար կրգարներ. մինչեւ ինքն իսկ դերակոմսը սկսաւ պարծենալ թէ այն վզնոցը ևս իմ ձեռօքս տուեր եմ օրիորդին՝ իրբեւ իրեն նշան: Անդիւն մէկը կրակու աջուրներով ու կտրուկ ձայնով մը ըստ թէ « Այդ օրիորդը ուրիշ նշան առած չունի: » Թիանծ նայեցաւ մարդուն երեսը, « Երաւ կրսես » ըստ նեզնելով: Պատախան տուաւ մէկալը թէ « Միայն օրինաւոր նշանն է որ ատիկայ կրնայ ընդունիլ. և թէ որ մէկը յանդզնի այս խօսքիս վրայ տարակուելու, պատրաստ եմ հիմակուրնէ հասկըցընելու իրեն: » Հսկ կրոգէր թէ մէնամարտութեան կիշտէմ անոր նետ, ինչպէս որ այնպիսի տաքզուիս երիտասարդաց պարաւելի մէկ սովորութիւնն էր այն ատենները: — Կրնդունիմ առաջարկութիւնդ, ըստ Թիանծ. ուր կրոգէս, և որ ատեն: — Վաղը առաւօտ ժամը տասնին՝ Պուլյոնի անտառը: — Մէկ վայրկիան մըն ալ սպասէ չեմ տար քեզի: — Ասոր չեմ տարակուսիր: — Զենքդ: — Սուր, որ ամենայն գաղղիացի սպաշից զենքն է: » Օտարականը աս ըստ ու քաջուեցաւ գնաց:

Երկրորդ օրը երկու երիտասարդներն իրենց վկաններովը դիմացէ դիմաց եղան. վկանները ստիպեցին զիրենք որ զարնուելին առաջ անուննին ու վիճակնին յալունն. « Ես Թիանծ դերակոմսն եմ, ըստ մէկը, պատերազմի ոստիկանին եղրօրորդին: — Ես ալ Տարմանրիէր գնդապեան եմ՝

Գաղղիոյ սեպունի մը որդի : — Աւրեան կրնանք մեր պատուվը իրարու դէմ եցել : » Դերակոմար առջի բերան կտրմութեամբ յարձրկեցաւ , բայց շուտ մը հարուած մը առա իր ոսոխին կուրծքին ու արինկուայ եղած վար ընկաւ . աջուրները մըրնցան , ու երեսին գոյնը պատ դարձաւ : Տարմանքիւր քիչ մը ատեն անոր օգնելու աշխատելին ետեւ՝ կարծեց թէ մեռեր է , աղաջեց քովիններուն որ պէտք եղած բաները հոգան , ու ինքը շուտ մը տուն զնաց . զիտէր որ մեծ շփորութիւն պիտի իյնայ Փարիզու մէջ՝ թէ որ իրաւցընէ դերակոմար մեռնի , միտքը դրաւ որ ճգէ փախչի , Գաղղիայէն նեռանայ : Միայն թէ ձամբայ ելլելին առաջ ուզեց որ ՚Նոյեմիին նետ տեսնուի ու ետքի բարեւը տայ անոր : Ելաւ զնաց պարոն ՚Նորլիսին տունը . տեսաւ որ բաղդէն Ամելիան դուրս եկեր է , իրիկունն ալ թէատրոն պիտի երբայ , իսկ ՚Նոյեմիին մինակ է : Շերունի ժերմեն Տարմանքիւրն առաւ՝ քովը տարաւ . ՚Նոյեմիին կարծեց թէ նոր եկեր է բանակին , բայց Տարմանքիւր ըսաւ թէ « Երեկ իրիկուն ուշ ատեն եկայ , պատերազմի ոստիկանին բղբեր ըերի , ու հարկիքը սկսած եր՝ երրոր ևս ալ ներս մտայ . հասած ջնասած քու վրադ խօսքեր լսեցի » ըսաւ , ու ամեն բան տեղն ի տեղը պատմեց : Խեղճ ՚Նոյեմիին շատ աշխատեցաւ որ սիրտը առնու , ճար չեղաւ . Տարմանքիւրին խղճմտանքը սաստիկ զարնելով որ այնպիսի կտրիճ մարդու մը արինը բափեց , դարձաւ ՚Նոյեմիին խրատ տուաւ թէ ինչ զեշ բան է անխոնեմութիւնը . « Նայէ , ըսաւ . դուն « ալ զիտես թէ որչափ սէր ունեի ևս քու վրադ « պօտիկուց ի վեր... ևս հիմա պէտք է որ ալ իրաւ « բու երես չտեսնենք... ևս զիտեմ որ դուն ամեն ներին յանցանք մը չունիս . բայց ինչ օգուտ , « ուրիշները մտքերնին դրած են թէ դաւաճան « խառնակից անհատատ ու անխոնեմ աղջիկ « մըն ևս , ևս պատուաւոր մարդկանց արինը կը « մտնես ... ո՞հ , դուն այդ վարքովդ զիտեք ալ « թշուառացուցիր՝ զիս ալ... Մնաս բարով , ՚Նոյեմի . շատ դժուարս կուգայ որ քեզմէ պիտի նետանամ . բայց ինչ ընեմ , խոհեմութիւնը ասսանկ « կըցուցընէ... նայէ , ուրիշներն որ համարմունք « նին կորսանցուցեր են վրայէդ , զոնէ դուն քու « պատիւդ պանէ : » Աս ըսաւ , ու ծերունի ծառային յանձնելով օրիորդը՝ ելաւ զնաց :

՚Նոյեմի սոսկալի տրտմութեան և յուսահատութեան մէջ ընկդմած , քանի որ կրմտածէր թէ ուրիշներուն առջև անունը մէկ ստրկի եղեր է՝ խելքը զիտէն կերրար . այն ատեն հասկըցաւ խեղճը թէ չար օրինակը ինչ զեշ բան է եղեր , բայց

շատ ուշ եր . ժերմենին վիզը պլուեցաւ լարով ու ըսաւ . « Ահ , բարեսիրտ ու հաւատարիմ ծառայ դուն միայն կրնաս ազատեկ զիս այս անտանեկի վիճակէս... Տարմանքիւրէն այսուհետեւ յոյս չկայ ինծի... մօրս ըրածները երեսին տալ՝ իմ բանս չէ . կարենայի ալ զինքը յանդիմանեկ նէ՝ ինչ շահ պիտի ըլլար , անունս աւրուելէն ետքը... դուն ալ զիտես որ յանցանքը իմս չէ... Ակ ես հոս չեմ կրնար մնայ . պէտք է որ դուն զիս առնուս հօրս քով տանիս . շուտ ըրէ , ճամբու պատրաստութիւն տես . ժամ մը առաջ նեռացուր զիս մօրս քովէն : » Պատասխան տուաւ ծերուկը թէ « Նատ աղէկ . ես զիեզ առնեմ տանիմ՝ ողջ առողջ հօրդ ձեռքը տամ ... բայց երկու հոգի մէկտեղ ինչպէս պիտի ընենք այն երկայն ճամբան , եւ որչափ ծախսք կըլլայ մինչեւ Փերրպուրկի... Կեցիր , միտքս բան մը եկայ . ես փոքրիկ եկամուտ մը ունիմ՝ տարին երեքնարիսը ֆրանքի , որ ողորմած հոգի մեծ մամդ կապեր է ինծի . անով ճամբուն ծախսքը կըլլագանք... շուտ ընենք ուրեմն , ելլենք այս տեսկու... երբամ կառք մը բերեմ . անով առաջ իմ ազգականներուն մէկուն տունը կերրանք , որ Մըրասպուրկի ճամբուն վրայ գեղ տեղ մը կըլլաստի՛ ասկէց տասնընինք մղոն հեռու . հոն քանի մը օրուան մէջ անցագիր մը կըլլարեմ՝ մէջը դնել տալով թէ դուն իմ աղջիկս ևս , կելլենք կերրանք... Միրտ առուրեմն , մի վախնար . զիտցիր որ մեծ մամդ երկինքը բարեկոս է քեզի համար... » Աս ըսաւ ու ելաւ զնաց . ՚Նոյեմին մնաց սաստիկ շփորութեան ու տարակուսանքի մէջ . մօրմեն բաժնուիլը մեծ ցաւ եր սրտին , վասն զի կրմտածէր որ բերես մէյմըն ալ յափտեան չտեսնէկ զինքը . բայց մէկ կողմանէ ալ քանի որ կրմտմտար այն անխոնեմութիւններուն որ ընել տուեր եր իրեն , քանի որ կըլլիշէր թէ ինքը ինչ եր Մերգիլ կոմունոյն տունն եղած ատենը , և ինչ վիճակի հասաւ մօրը քով , սիրտ կառներ միտքը դրածը կատարելու... եկան ժերմենն , իմացուց թէ կառքը պատրաստ է . ՚Նոյեմիին մեռքը ուտքը դող եկաւ , մօրը կենդանագիրը համբուրեց լարով ու ըսաւ . « Թերեւս մէյմըն ալ չտեսնեմ զիեզ : » Մէկէն ծունկ չոքեցաւ , մօրը համար այնպիսի ջերմեռանդուրեամբ մը աղօրք ըրաւ որ շատոնց չէր ըրած . մէյմըն ալ նայեցաւ կենդանագիրն վրայ , ու ելաւ զնաց հաւատարիմ ծառային ետեւէն :

Այն իրիկունը Ամելիան ուշ ատեն տուն դարձաւ . միտքը դրած ըլլարով որ ի հարկէ աղջիկը իր սենեակը պառկած կըլլանայ՝ ինքն ալ իր բնակարանը քաշուեցաւ ու հանգիստ քուն մը եղաւ :

Երկրորդ առաօտ՝ կեսօրը մօտեցաւ, դեռ նոյեմին չեկաւ չերեցաւ։ Մառաներուն հարցուց, ըսին թէ Նոյեմին իր սենեակը չէ, ժերմենն ալ մշտեղը չերեւնար։ Մտքեն անցաւ որ գուցէ երկուքն ալ մեկտեղ եկեր են կանուխկեկ ժամ զնացեր են։ Ելաւ գնաց իր աշխատութեան սենեակը, ու գրասեղանին վրայ բուզը մը տեսաւ՝ այս հասցեով։ « Առ մայրն իմ։ » Նայեցաւ որ գրեթը արտաւութիւ կարիներով աւրուածի պէս են. սիրու դող եկաւ, մեկեն ի մեկ բացաւ բուզը, տեսաւ որ մեջը այս խօսքերս գրուած են. « Ես քու ձեռքդ անմեղ անառատ յանձնուած եի, նիմա ձեռքէդ գրեթէ աւրուած կելլեմ... ահա նորէն հօրս կրտանիմ այն աղեկութիւնն որ քովդ մնալով պիտի չկարենայի անկորուստ պահել... Ո՛վ մայր իմ, լաց Նոյեմինիդ վրայ... եւ օրնութիւնդ տուր իրեն։ » Ամելիան խելքը կորսընցուցածի պէս պաղեցաւ մնաց. կարծէր թէ երազ է տեսածը. ինքինքը կուզէր խարեկ, խելքը վրան ժողվել, ու չէր կրնար. ընկաւ բազմոցի մը վրայ, լայով ողբալով կարդաց նորէն այն բուզը. ետքը վեր ցատքեց, խենքի պէս վազեց աղջկանը սենեակը, ու անոր գրասեղանին վրան ալ այն դժբաղդ վզնոցին պահարանը գտաւ, նետը այս տումսակով. « Այս վզնոցը եղաւ իմ խեղճութեանս ու քեզմէ բաժնուերուս պատճառ. կրխնդրեմ որ ոչ երբէք միզդ կախես։ — Ոչ երբէք, ոչ երբէք կը կախին, սիրելի Նոյեմինիս, կանչեց Ամելիան՝ մեկդի նետելով վզնոցը. այն ինչ յանցանք էր որ ըրի ես... եւ նիմա ինչ սոսկալի խրատ է որ կրխւմ։ »

Նոյեմին այս կերպով յանկարծակի փախչերուն պատճառը ուզեց ծածուկ պահել իր ձանչուրներէն, եւ կըսէր ամենուն թէ պարոն Նորիս խնդրեր էր որ աղջիկս իր քովքը զրկեմ. բայց քիչ տաենէն ամեն բան դուրս եղաւ. Թիանժ գերակոմախն մահուան դուռը հասնին ալ երբոր լսեց, սրտին ցաւը կրկին եղաւ, վասն զի այն պատճառաւ Տարմանթիէր ստիպուեցաւ Գաղղիայէն փախչելու, եւ քիչ մնաց որ զինուորական պաշտօնէն ալ վար պիտի ձգուէր։ Բաղդը բանեցաւ որ գերակոմաք կամաց կամաց վրայ եկաւ, եւ ետեւէ եղաւ որ իր պատուական ոստիու պաշտօնէն չլինայ. մեր կուոյն մեկնատիկ պատճառ այն անխոնէմ մայրն էր որ ասկէց ետքը երեսն ալ չեմ ուզեր տեսնել կըսէր։

Քիչ ատենէն Ամելիան բուզը մը առաւ պարոն Նորիսէն. մեջը կըսէր թէ « Նոյեմին այսունետեւ Գաղղիա ուաք պիտի չկոխէ՛ իր մօրը չար օրինակին վնասները որչափ ասութեան երամ Կրիմ քա-

շուիմ եւ նոն երկրագործութեան ևտեւէ ըլլամ, որ պէս զի խեղճ Նոյեմինիս ալ անով գրուանք մը ունենայ, վասն զի աշխարհք մտնելու միտք չունի։ » Թուղքը վերջացընելու ատեն աս ալ կըսէր թէ « Ասկէց ետքը մեր ամուսնութեան կապը քառակութեած է. բայց որպէս զի գայրակղութիւն չըդ լայ եւ դատաստանական որոշմունքներով խնդիրը փուճտեղը չերկլիննայ, ահա քեզի տարէ տարի վեց հազար ֆրանք կըկապեմ որ քու ինծի բերած օժիտիդ շահն է։ »

Պետք եղաւ որ անկէց ետքը Ամելիան իր պատաք բողու, պզտիկ տան մը մեջ քաշուի նստի. սրտին ցաւէն ալ քիչ ատենի մեջ պառւեցաւ, երեսը նայող չմնաց, քովքը հանդիպող չմնաց, սկսաւ տրտում տիսուր կեանք մը անցընել։ Իր մեկնատիկ միփրարանքը Նոյեմինին առած բղբերն եին, անոնք ալ իր յանցանքները միտքը կը ձգէին... քանի քանի անզամ ափսոսաց որ ինչպէս իր աղջկանը պատիւր կորսընցընելուն եւ անոր աքսորանքին պատճառ եղաւ. Վերջապէս երբոր զիսէն անցած գնացած բաները միտքը կը բերէր, ու այն տարիքը հասեր էր որ մարդս դարմար տեղէ. մը իջնալու կերպով մահուան կրմօտենայ ու ձեռքէն բռնող սիրելի անձի մը օգնութեանը կարօս է, որ մայրն որ տեսնէր կը զառանար կըսէր անոր. « Ո՛վ մայրէր, աղեկ նայեցէք, չըլլայ թէ ձեր աղջկանց կը բունը երեսի վրայ բողուք. ինծի նայեցէք ու տեսէք թէ ինչ վիճակի հասայ ես որ կնիկ մարդկանց մեջ ամենէն զարդարկուն եի, ամուսիններուն մեջ ամենէն բարեկաղդն եի, մայրէրու « մեջ ամենէն սիրելին եի. լացէք ողբացէք իմ վրաս, լացէք ողբացէք Նոյեմինիս վրայ... եւ մտածեցէք թէ չար օրինակին վնասները որչափ ասուկալի են։ »

Ազգի մը խեկան երջանկութեանը պատճառ՝ բարեկիրը զերպաստան կազմովներն ալ այսուերն են. բարեկիրը զերպաստան կազմովներն ալ այսուերն են. — երանի այն ազգին որ մայրական դաստիարակութիւնը ծաղկեցնելու փոյզն ու խնամքը օրէ օր աւելցնելու կընայի։

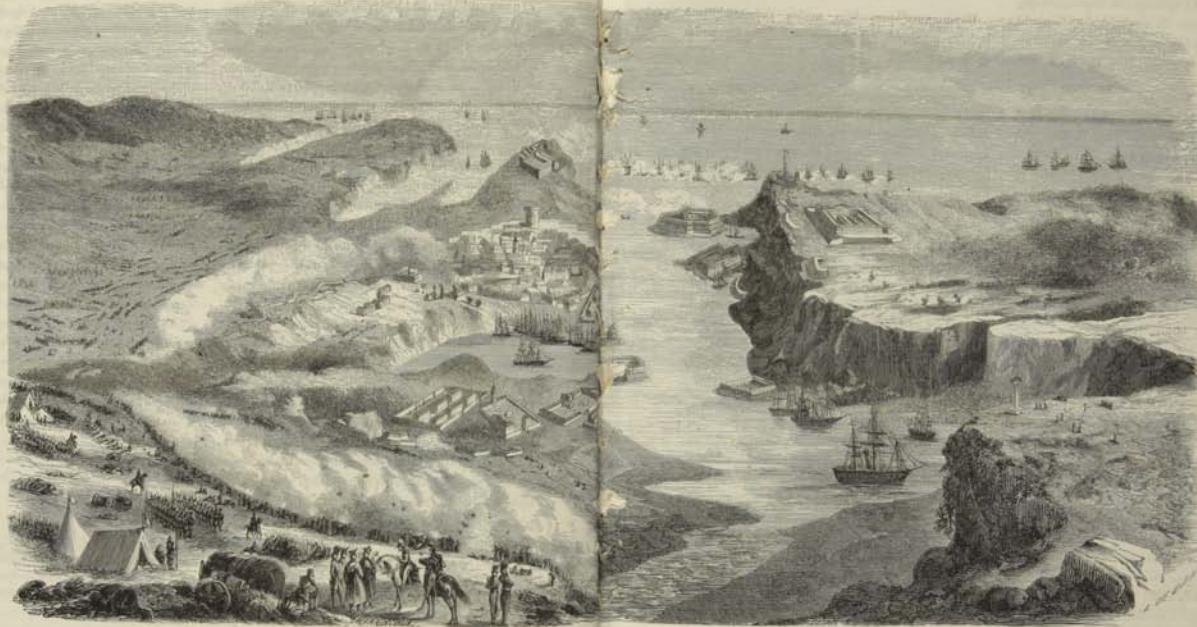
R. Stenqulz.

卷之三

Նրապայի մէջ մէկ տեղ մը չկայ որ անոնք այլշատի ստեղծագործութիւն կատարվի այս միջացիս ամենուն բերենք՝ ինչպէս այս քաղաքին անոնք է. Վասն զի նոն բացուիք է այս անհառոր տեսաբանը.

որուն մէջ աշխարհին չըս մնածանմ տէրութիւնն
պայի ու Ասիոյ ապագայ բաղդին վրայ սարսափի
մարտութիւններով կը կուռցտին իրարու նևս: Կար

ազրոյ մէջ անոր մեկ որուազիծը դնենք առ արձ. աստեղով անելի ձիչդ պատկերն ալ ճառատարակուի : առաջին բաներ և այս բառաց (որուազն Ա-

Արքայութեան - որ է Անդամութեան պահպանին ծայրեա տևականութեա

զի բայր բազարին չորս դիմ ձերևակ ապառած քարեր են՝
բարսրիմին չորս աներեր, ամբակ որ աշխան կառանակին հա-
գի թէ թիշ մը կըրտասաշան վայրի խոսերով ու ցած բա-
փերով մաստերով: Ցեղեր որ Քրիստոնի բուականն մեզ

եսին ասունենքը համա իր հայոցիք քաջ գործակոր Կարպատ, որ մեծամեծ ծառարարինենիք ըրած էր կայսեր՝ Պաղպարացիք զինքը ապարախ ըստրեցին իրենց, և Աստվածամուս գործադ բարեկու մինչև և կ կաստամանապատի

քշեցին զանոնք: — Մեծն Վլատիմիր՝ Ռուսաց բագաւորը՝ պաշարեց ու առաւ այս քաղաքը 988ին, եւ ոմանք կրսեն թէ հոն ընդունեցաւ նաև քրիստոնեական հաւատքն ու մկրտուեցաւ. յետոյ նորէն Յունաց բողուց քաղաքն ու քաշուեցաւ: Քերտոն Յունաց ձեռքին ձենովացոց անցաւ, եւ շատ յարձակմանց դիմանալին ետքը՝ Թարարներէն առնուեցաւ որ մէջի բոլոր հարատորինը կողոպտելին ետեւ կրակ տուին այրեցին տները, մնացածն ալ հիմնայատակ քանդեցին: Անոր աւերակներովը շինուած է հիմակուան Սերաստուպօլսոյ մէկ մասը, եւ շատ մը գեղեցիկ մարմարիննէ սիներ ու խարիսխներ առնուած են տգիտութեամբ ու հասարակ քարի տեղ պատ շինելու գործածուած:

Սերաստուպօլսոյ ծոցը՝ հարաւեն դեպ ի արեւելք ցամաքին մէջ երկրնեցած է մինչեւ չորս մղոն տեղին աւելի, և յայնուրիւնը՝ թերնին մօտ մէկ քառորդ մղոն է, իսկ ներսի ծայրը՝ ուր որ Զօրնայա (Սեաւ գետ, բարարերէն Աւլու-Կօվէն) ըսուած ջուրը կըրափի, 400 ոտնաչափ յայնք ունի: Ծովեզերքը՝ ծոցին հիւսիսային կողմը սաստիկ սեպաձեւ ու բարձր է, բայց հարաւային կողմը ուրիշ չորս հատ մանր ծոցեր ալ կըրածնուի, այլ և այլ ժայռերով իրարմէ զատուած. մէկը Հրազինուց ծոց կըսուի, երկրորդը նաւահանգիստ գաճառուց, երրորդը Զինուորական նաւահանգիստ, և չորրորդը Նորոգուրեան ծոց:

Նաւահանգստին թերանը 60էն մինչեւ 80 ոտնաչափ խորուրին ունի, և երկու հատ լապտեր կայ՝ զիշերը նաւերուն լոյս տուող. այս լապտերներն այն կերպով շինուած են որ երկուրին լոյսը մէկտեղ խառնուած զիծը կըցուցընէ թէ նաւերն ուսկից ներս պիտի մտնին: Գլխաւոր թերդերը չորս հատ են. երկուքը դեպ ի հիւսիս, այս ինքն Աղեքսանդրեան ամրոց և Մեծ պատնէշ. երկուքն ալ դեպ ի հարաւ, այս ինքն Մարտկոց Կոստանդնի և Մարտկոց Նիկողայոսի: Այս թերդերը մէրմակ ու փիրուն քարէ մը շինուած են որ Ենքիրման ըսուած հին քաղաքին աւերակներուն քովերէն կելլեն, և իրենց կակիուրեանը պատճառան ոռութերու դեմ լաւ կըդիմանան:

Բուն քաղաքը զինուորական նաւահանգստին ու վաճառուց նաւահանգստին մէշտեղը շինուած է, գրերէ բոլոր քարաշէն, և անկանոն կերպով մը լուան վրայ աստիճան աստիճան կերեւայ: Դրսի տեսքը զեղեցիկ կրսապուի՝ տներուն ու պարտէներուն խառն ըլլալուն համար: Քերէն վար մէկ փողոց մը ունի գլխաւոր՝ Կատարինեան

փողոց ըսուած, լայն ու աղուոր: Քաղաքին վերի ծայրն է գրքասունը, որ աշտարակի ձեւով կերեւայ. անոր մօտ է նորաշէն նոյակապ եկեղեցին՝ Աքենքի մէջ եղած Թեսէոսի տաճարին ձեւովը: Քաղաքին հարաւային կողմը ծառատունկ մը կայ որ քաղաքացոց զրուարանն է, բայց բնակիցները ծովու վրայ նաւակներով զրունուին ու ծովեզերքը պտրտիլը աւելի կը սիրեն: Իրենց թիւր քառասուն հազար կրսեպուի. գրերէ ամենն ալ ոռու, և մեծ մասը զինուորական ու նաւաստի:

Սերաստուպօլսոյ նետ ստեալ յիշատակուած Խրիմու տեղերէն զիսաւորներուն վրայ ալ քանի մը խօսք ըսենք:

Պալրդաւա քաղաքը Սերաստուպօլսէն տաւիրեք հազարմերը չափ հեռու է: Բնակիչները զրերէ ամենն ալ յոյն են՝ երկունազարի մօտ, և պարտական են 500 հոգուով ձեւացած գունդ մը զինուոր պանել միշտ իրենցմէ՝ ծովեզերքին պահպանութեանը համար: Նաւահանգիստուր շատ գեղեցիկ է՝ երեք կողմէն բարձրարերձ լեռներով պատած ու միշտ ապանով եւ հանդարստ: Ամրոց մը ունի խիստ հին՝ Մեծին Մինրդատոյ արշաւանցը դէմ շինուած. և անոր մէջ հայկական եկեղեցւոյ մը աւերակ կայ: Քաղաքին մէջ ալ ատենով շատ մարդ կայ եղեր մեր ազգէն, և ուրք Ցովիանէն անունով եկեղեցի մը ունին եղեր:

Կոօլլեկ կամ Կոօլլեվէ, հին անունովը՝ Եւպատորիա (ոռուերէն Եվփարորիա) հինգհազար բնակիչունցող քաղաք է Խրիմու հիւսիսային արևմբտեան կողմը: Նաւահանգիստուր ազատ ու բաւական բանուկ. շէնքերը հասարակ, և բնակչաց մեծ մասը բարար, մնացածը յոյն, հայ եւ նրեայ: Հայերը հարիւր տեսուրի չափ են, և վաճառականութեան կըսպարապին: Ծովեզերքը՝ մինչեւ Ալմա գլուխն քով՝ շատ բարերեր եւ արօտով ծածկուած է:

Պաղցէսարայ, հին ատենի թարար խաներուն արռուանիստ քաղաքն է՝ Զիւրիւք-սու գետին վրայ հովտի մը մէջ շինուած և զեղեցիկ պարտզներով զարդարուած: Բնակիչները տասը հազարի չափ են, գրերէ ամենն ալ բարար, որ 32 հատ մզկիք ունին, և բաւական լաւ գործարաններ՝ սելի (սահրիսանի), դանակի, հողարափի և ուրիշ ասոնց նման ձեռագործներու: Թարար խաներուն պալատը մինչեւ հիմա կեցած է՝ զեղեցիկ պարտզներով, աղրիւրներով, բնակարաններով ու

շիրիմներովը, և Ռուսաց տէրութիւնը մասնաւոր հոգ ունի վրան որ յաւ պահուի՝ չարուի: — Թարարաց ժամանակը երեքնարիւր տնուորի չափ Հայ կայ եղեր այս քաղաքիս մէջ, իսկ նիմա քսան տնուորէն աւելի չեն:

Առ այժմ այսչափ համառօտ տեղեկութիւն մը

միայն տուինք արեւելեան պատերազմին զիսաւոր տևարանին վրայ. աւելի ընդարձակին փափաքողները կրնան կարդալ բարեխշատակ Բժշկեան Հ. Մինաս փարդապետին ձանապարհորդութիւնն ի Լեհաստան եւ ի Ռուսաստան:

Գ. Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ս Ր Ա Ն Ս Շ Խ Ս Բ Հ Ե Ն Մ Ո Ր Գ Կ Ա Ա Ն

ՖՐԱՆՏԻՆ. (Նարայարութիւն.)

Ծնողը իրենց զաւակացը ինչ ժառանգութիւն որ կրնան բողու՛ անոնց մէջ ամենէն պատուականը իրենց բարի բարի բնաւորութիւններն ու յատկութիւններն են. իրենց առողջութիւնը, խելքը, բարեպաշտութիւնը, առաքինութիւնը: Ֆրանքինին բարերադդութիւնն եր որ առողջ, աշխատասէր, խելացի և առաքինի ծնողաց որդի գտնուեցաւ: Հայրը մինչեւ ուրսունութիւնը տարի ապրեցաւ, մայրը ուրսունուզորս. Եւ ինքն անոնցմէ սորմեցաւ ամեն բանին վերջը մտմտալու և ամեն բանէ խելք սորմելուն արհեստը: Բնուրեամբ կրակու ու կրքու եր, և սակայն մէկը չէ եղած որ անոր պէս ինքիր վրայ տիրել սորված ըլլայ: Այս բանին համար վեց տարեկան ատենը այնպիսի խրատ մը լսեց որ բոլոր կենացը մէջ մտքեն չելաւ: Տօնի որ մը գրպանը քիչ մը ստակ դրած՝ դուրս ելաւ որ քանի մը խաղալիք զնէ. ճամբուն վրայ պատիկ տղայ մը պատահեցաւ իրեն որ ձեռքը սուլիկ (ըսլրգ) մը ուներ ու փշելով կըզուարձանար: Ֆրանքին զմայիցաւ այն գործիքին սուր ու վառվըռուն ձայնին. բոլոր ունեցած ստակը տուաւ, զնեց սուլիկն ու մէկեն տուն դարձաւ, սկսաւ փչել ու փչել, տնեցւոց զլուխը ճարեցընել: Հարցուցին իրեն եղբայրները, քոյրերը, ազգականները թէ « Քանինդ առիր այդ անտանելի խաղալիքը. » պատասխան տուաւ թէ « Ունեցած ստակս բոլոր տուի: — Ափսոս քեզի, ըսին ամենքը մէկ բերան. այնչափ ստըլով տասը հատ այդպիսի սուլիկներ սրինգներ կրնայիր զնել, և ուրիշ այս այն աղուոր աղուոր խաղալիքները: » Այն ատեն մտմտուքն առաւ զինքը, դղացաւ ըրածին, ու ալ սուլիկն համ չառաւ, անեկց եսոքը միտքը դրաւ որ երը սաստիկ կերպով բանի մը փափաքիմ, առաջ հասկընամ թէ ինչ չարժէ, որպէս զի՞ սուլիկը զնելուս պէս՝ նորէն

չցաւիմ: Եւ այս առաջադրութեանը վրայ մինչեւ ի մամբ հաստատ կեցած՝ ինչ բանի ալ ետեւէ իյնայ ուզէր՝ կըսէր ինքնիրեն. « Սուլիկին շատ զին չտանք: »

Տար տարեկան եղած ատենէն սկսաւ հօրը գործարանին մէջ ճրագ բափելու աշխատիլ. բայց այն արհեստէն համ մը չէր աններ, վասն զի իր արքուն մտածութեամբը կուզէր անդադար նոր բան ընել, նոր բան տեսնել, նոր նոր բաններ սորմիլ. ասոր համար նաւազարութեան վիճակը շատ փափաքիլ բան երեցաւ իրեն: Հայրը զինքը այս մտքին դարձնելու համար ուրիշ շատ մը արհեստներու դրաւ, այս ինքն հիւսան, որմնադրի, ապակագործի, ճախարակագործի և ուրիշ այսպիսի ձեռագործներու քով. տղան ալ շատ բան սորմեցաւ անոնց ամենէն, ու խելքը սրուեցաւ, ձեռքն ալ գործիք բանեցընելու փարմեցաւ. բայց այնչափին ալ զո՞ն չէր: Վերջապէս վիճակ մը գտաւ իրեն որ սրտին ուզածն եր: Կարդայու վրայ խիստ մէծ սէր ուներ. հօրը ունեցած գրքերը բոլոր կարդաց, անոնց մէջ ալ Պլուտարքոսն ու Առաքէնսոնը իր մտքին ու բաղձանացը շատ յարմար եկան. անձեզ ետքը ինքն ալ ունեցած քիչ մը ստակը գրքեր զնելու տուաւ: Հայրն ալ այս տեսնելով, նաւազարութեան փափաքին ալ զինքը բոլորովին պաղեցնելու մտքով, առաւ զինքը 1718ին տպագիր ըրաւ իր ճակոր որդւոյն քով, այսու դաշամբ որ ուրը տարի կերակուը այն տայ Յենիամինին, և իններորդ տարին գործաւորի փարձատրութիւն ալ կապէ:

Ֆրանքին քիչ ատենէն շատ վարպետ եղաւ՝ բնական ճարտարութեամբն ու անխոնջ աշխատութեամբը: Ցորեկը կաշխատակ, ու զիշերուան մէկ մասը զիրք կարդալով ու բան սովորելով կամ-

ցընէր : քերականութենէն ու բուարանութենէն մինչեւ երկրաշափութիւնը՝ փիլիսոփայութիւնն ու նաւուղդութեան սկզբունքը այն միջոցին սովորեցաւ, և իր միաքը կրթելու և լուսաւորելու համար՝ ինքզինքը շատ գուարձութիւններէ զրկեց : Հին գրքի մը մեջ կարդացեր էր թէ կենդաննաց միսն ուտելը անզուր ու վնասակար տովորութիւն մըն է. այս խօսքը յարժար եկաւ մտքին, առաջարկեց եղրօրն որ կերակրին տեղը ստակ տայ իրեն. այն ստըլին կիսումը ապուր մը կեփէր իր ձեռօքք, հնտն ալ հաց ու պտուղ կուտէր՝ ուրքի վրայ կեցած, և վրայէն պարզ չուր կըխըմէր, աւելցած ստըլովք գիրք կը գնէր ու կերակրի ժամանակէն վաստըկած միջոցները զանոնք կարդալով կանցընէր :

Մեծ փափաքանօք կարդաց Լոքին, Էտիսրնին ու Քսենոփոնին գրուածքներէն մեկքանին. Լոքի խօսքերովք իր մտածութիւնը սրեց, Էտիսրնին կարդացմոնքովք գրուածքին ոճը շտկեց, Քսենոփոնին Սոլքատայ վրայ գրածներովն ալ տրամարանական ձեռնարկութեան վարժեցաւ : Դժբաղդութեամբ քանի մը այնպիսի գրքեր ալ ընկան ձեռքն որ անոնց խօսքերովք միտքը պատորեցաւ քիչ մը ատեն քրիստոնէական կրօնին ձշմարտութեանցը վրայ : Մտքին պիտորութենէն վարքն ալ քուցաւ, և այն միջոցին էր որ երեք չորս սխալմոնք ըրաւ՝ սրբագրելու արժանի, ինչպէս ինքն այլուր :

Առաջին սխալմոնքն այս էր որ եղրօրը հաւատարիմ մնայու պարտքէն պակսեցաւ : Վասն զի անոր տպարանը տպուող լրագրին մեջ՝ առաջ ծածուկ՝ ետքը յայտնի այնպիսի յօղուածներ գրեց որ պատճառ եղաւ եղրօրը մեկ ամիս բանտ դրուելուն և լրագրին խափանուելուն : Անկեց ետքը ուրիշ անհամաձայնութիւններ ալ եղան երկու եղրարց մեջ, և իրարմէ բաժնուեցան :

Ֆրանքին այն սխալմանցը վրայ ուրիշ մըն ալ աւելցուց իր ընտանեացը դեմ, և 1725ին առանց անոնց իմացընկու նաև մտաւ, գեաց Պուրոնին նոր եօրք քաղաքը : Այն ճամբորդութեամբ մեջ որ մը նաւափարները ձուկ բոներ՝ նիմերու կրպառաստիքն . նայեցաւ որ խոչոր ձկներուն փորուն մեջ մանք ձկներ կան. Ֆրանքին դարձաւ, « Ասանկ հա, բաւ, ուրեմն եք դուք իրար կըկլիք, մարդս ալ ինչո՞ւ զձեզ պիտի չուտէ : » Եւ որովհետեւ արդէն ինքը ձուկ ուտել շատ կըսիրէր, այն ատենէն խոտեղինով միայն ապրիլ մեկդի դրաւ, ու սկսարէ ձուկ ուտել և թէ ուրիշ մուղին :

Նոր եօրքին մեջ աշխատանք չգտաւ իրեն, վասն զի տպագրութեան արհեստը նոն ալ զեռ շատ ծաղկած չէր. միտքը դրաւ որ Փիլադելֆիա երրայ : Ճամբան փորորկի հանդիպեցաւ, անօրութիւն քաշեց, շերմէ բռնուեցաւ, ու այնպէս խեղճ վիճակի մը մեջ եւ պատուած ու աղոստ հագուստով քաղաքը մտաւ որ զինքը տեսնողը ամենեւին չէր կրնար կարծէլ թէ ատեն պիտի զայ որ այն ողորմելի պատանին նոյն քաղաքին կողմանէ դեսպան պիտի դրկուի Լոնտրա, և բոլոր տերութեանը երեսփոխան պիտի ընտրուի Միացեալ Խանանգաց խորհրդարանին մեջ :

Հօն մեկ խեղճ տպարան մը մտաւ Ֆրանքին, և իր ճարտարութեամբը՝ բարի վարքովն ու խելացի կերպերովք այնչափ անուն հանեց որ Փինուիլիանիոյ նահանգապետը ուզեց զինքը բոլոր նահանգին տպագրապետընել : Աւախսացաւ Ֆրանքին, նահանգապետին յանձնարարութեամբը դարձաւ Պուրոն, և որովհետեւ գրպանն ալ լեցուն էր՝ համարձակ երեւցաւ իր ընտանեաց աջքին, որ ուրախութեամբ ընդունեցան զինքը : Բայց ծերունի հայրը նահանգապետին առաջարկութեանը չհաւնեցաւ. խոնեմութիւն չէր կարծէր անոր ըրածն որ հօրը տեսէն առանց նրամանի ելլոյ զեացող տասներուք տարեկան տղու մը վրայ այնչափ վաստինութիւն կըցուցընէր. ուստի թէ ասոր համար՝ և թէ տպարան բանալու չափ ստակ չունենալուն պատճառաւ՝ չէ բաւ կեցաւ :

Իրաւունք ունէր ծերունին իր որդւոյն խոնեմութեանը վրայ չվլատանելու . վասն զի նոյն ատենը Ֆրանքին երկրորդ սխալմոնք մըն ալ ըրաւ որ առաջինէն թերեւ ալ երեւնայ նէ՝ նետեւանքն աւելի ծանր կրնար ըլլալ : Բարեկամին մեկը ուրը հարիւր քառասուն ֆրանք առնելիք ունենալով Փիլադելֆիոյ մեջ մեկէ մը, աղաչէր էր Ֆրանքինին որ այն ստակը առնէ, իր քովք առանդ պանէ. անիկայ ալ զեաց առաւ, ու ամբողջ անարատ պանելու տեղը՝ տկարացաւ, խորեց այն ստըլին որ իր երկու բարեկամացը օգնութիւն ընէ : Այն բարեկամներն ալ իրեն հասակակից, խելացի՝ բայց պարապորդ, մեծամեծ բաներ մտածող՝ բայց գրպաննին ծակ երիտասարդներ եին : Աղէկ որ ստըլին տերը ուշ ուզեց այն աւանդը. որով Ֆրանքին ալ ատեն ունեցաւ անոր պակսաց լիցըներու, բայց ինչ տառապանօք, որչափ ներդութեամբ, և բանի անզամ զղաղով ըրածին :

Երբոր Ֆրանքին պարապ ձեռքով դարձաւ Փիլադելֆիա, նահանգապետն իր դիտառութենէն ետ չինարդով՝ խօսք տուաւ անոր որ իր ստըլովք

բանալ տայ տպարանը, եւ պէտք եղած գործիքները զնա դուն Լոնտրային անձամբ զնէ, ես քեզի յանձնարարական թղթեր կուտամ ըստա՛ որ հոն մինչեւ 2500 ֆրանք գտնես : Բայց ֆրանքին Լոնտրա հասաւ չհասաւ, հասկըցաւ որ նահանգապետին մեծարանութիւններէն խարուեր է. վասն զի խոստացած յանձնարարականները եւ ստակը չէր խրկած : Պէտք եղաւ որ տասնըսութը ամիս տպարանի մը մէջ հասարակ գործաւորի պէս աշխատի . եւ որովհետեւ իր ընկերներէն աւելի սակաւապէտ, չարքաշ, աշխատասէր ու նախահոգակ էր, ստակը ոչ երբէք պակասեցաւ. այնպէս որ թէպէտ ինքը պարզ ջուր կրիխմէր, բայց շատ անզամ իր ընկերներուն գարեցուր խմելով ըրած պարտքերուն նատուցմանը երաշխաւոր կըսար : Անկէց ի զատ՝ իր երկու պարապորդ երիտասարդ ընկերներէն մէկը Լոնտրայի մօտ զեղի մը մէջ խեղճութեամբ վարժապետութիւն ընելուն, ֆրանքին անոր վրայ ալ շատ ստակ անցուց, եւ անիկայ այլեւայլ պատճառներով հետը աւրը-

ւեցաւ ու փոխ առած ստակները չդարձուց իրեն :

Այն ատեն Ֆրանքինին աչքը բացուեցաւ. հասկըցաւ թէ որչափ սխալեր է քրիստոնէական պարտքերուն մէջ բուշնայովը, որով ետեւ ետեւ այնչափ սակասութեանց մէջ ընկաւ. ուստի « Խնչպէս որ պէտք էր հասկըցայ, կըսէ ինքը, թէ մարդկանց հետ վարուելու ատեն մարդս պէտք է ըլլայ ճշմարտախօս, անկեղծ և արդար, որպէս զի կարենայ երջանկութեամբ ապրիլ. եւ զրով դիտաւորութիւն դրի ու խօսք տուի ինքնիրենս որ մինչեւ ի մահ ջանամ այս երեք հարկաւոր առաքինութիւններէն չհեռանալ : » Տասնընը տարեկան էր այս առաջադրութիւնն ըրած ատենը, եւ մինչեւ որպունքորս տարին վրան հաստատ կեցաւ. հետ զինտէ բոլոր այն սխալանացը դարձան ըրաւ, ու մէյմըն ալ անոնց մէջ չընկաւ. եւ ոչ միայն իր պարտքերը ինչպէս որ պէտք է կատարեց, այլ եւ շատ առաքինութիւններ վաստըկեցաւ :

Եւ թէ ինչպէս հասաւ փափաքանացը՝ յաջորդ ամսատետրին մէջ կըտեսնենք :

Գ. Հ Ա Յ Ա Զ Ե Ա Յ Ա Ն Թ Ա Ր Ա Ր Ա Ն .

ՀՈՅԿՈՉՈՒՆՔ ԻՆՆԵՒՏՈՍՄՆԵՐՈՒԹԻ ԴԱՐՈՒՆ :

(Նարայարութիւն :)

Զդաւանութեննեն հաւատոյ Հայաստանեայց եւ զեղանակէ վարդապետութեան եւս ոչ աւելի ինչ հմտութիւն է առ Ներոպացիս, այլ մանաւանդ անստուգութիւն եւ անզիտութիւն բազում : Անա Պ. Ռւափիշնի, ի նամականին զհամկաստանէ¹, զորս դիու եւս ի լոյս ընծայեաց, ի դասակարգել անդ զազգս ընակիսալս յօսմաննեան պիտութեան, խառն յիշատակէ զՀայս եւ զՅոյնս իրբու դաւանակիցս, եւտիքական հերձուածոյն հնտեւողս զնոսին ասելով. եւ ոչ ապաքին զիուր եւ զջուր դիւրազոյն իցէ :

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

Les croyances religieuses des Arméniens, la forme du dogme chrétien qu'ils ont adoptée, ne sont pas mieux comprises et ont toujours été exposées d'une manière inexacte. L'auteur récent des *Lettres sur la Turquie*¹, M. Ubicini, dans sa classification des populations de l'empire ottoman, associant deux éléments aussi disparates, aussi inconciliables que le feu et l'eau, n'a-t-il pas confondu les Arméniens et les Grecs dans une même communion, professant ce qu'il appelle le *schisme d'Eutychès*? Double erreur, puisque

¹ Տար. Բ, էջ 25, ի Փարիզ, 1853 : — Մատենագիրք Հայոց որ ի ինսոն եւ ի նորումս՝ առ հասարակ վկայեն զի ազգային իւրիանց եկեղեցի դասապարտակ է ցանք գետիքս : Բանք նոցին հասարակ դասմին ի զիրս որ կօշի « Հրանազ քրիստոնէական հաւատոյ քառական դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանայց, աշխատասիրութեամբ Մասրայ վարժապետի : » Այս

¹ Deuxième édition, p. 25, Paris, 1853. — Les auteurs arméniens de tous les temps sont unanimes pour attester que leur église nationale et officielle a toujours condamné Eutychès. Les passages de ces auteurs ont été rassemblés dans un ouvrage intitulé : *Exercice de la foi chrétienne suivant la doctrine de l'Église orthodoxe d'Arménie*, par M. le professeur Mes-

արդեօք ի մի վայր ածել քան թէ զտարես այնանեաւ հեռաւորութեամբ տարանջասո իրեաց ի մի լծորդել: Եւ կրկնակի է վրիպակն, քանզի ապաքեն և Հայաստանեայցն նկեղեցի եւ Յունացն միօրինակ հերքեն զմոլորութիւն կրտանդնուպօլսեցւոյ վանահօրն, եւ նզովիւք չափ դատապարտ առնեն:

Զնոյն վրիպակ մեծ տևանեմք զործեալ ի մօս խոկ աւուր, այս խնքն է յասոյ եւս քան զերեւել յօդուածոյդ Պարսն Տիւլորեայ, յիսալական ուրեք մատենի բարգմանեալոյ ի զաղղիքացի քան և տպագրելոյ ի Փարիզ, յորում մատենագիրն վարդապարագի իմն խորհրդով մատերէ ասել երկ « Յաշանկո կրօնից զանազան բաժանն Հայք, յևսիքական ասեն և ի կարուղիկայ նոովմէկական: » — Կոստանդնուպօլիս եւ Եգիպտոսո, զոր յօրինեալ և Կ. Վ. Կիմբերքարի, երկրորդ տապագրութիւն ուղղագրեալ ի բարգմանութեանն որ ի ձեռն Կարոլոսի Հերց. ի Փարիզ, 1854:

Խոկ յանձկագոյն սահմանի անդ արեւելեայ հմտութեան չեւ եւս կալեալ է Հայաստան զիւրն սեպհական տեղի. եւ քանասէք եւրոպայ անփոյք արարին զմատենագրութեամբ նորին որ ճոխացեալ յոյժ է պատմական զրենով, եւ զրիստոնեական բաժնին Արեւելից զիմաստնագոյն մասն առնէ մեզ առաջի. եւ ջիոյրս այս եւ ցրտութիւն, որոյ զիսաւոր պատճառք այն են զի հայեցին ուսումն արտաքոյ մնացեալ է քույ լիզուացն կարեւոր դատելոց երրեմն ի մեկնարանութիւնս աստուածաշունչ մատենին, հանապազորդէ տակաւին, թէպէս եւ զիտնոցն զումարք ջանան ճգնին ընդարձակել զասպարէզ հետազոտութեանց իւրեանց եւ անդր ժողովի համօրէն զամենայն բարբառ Ասիացւոց:

Երկ ոք տեղեկանալ Հայաստանեայցն իրաց կամիցի, ոչ կարօտանայ զործեաց եւ զրենոյ. քանզի աւանիկ մատեանք նոցին և մատենիկը եւ օրագիրք ընծային խնդրողացն զամենայն տեղեկութիւն ճոխ եւ վաւերական: Թէպէս եւ ի բազմադարեանժամանակաց նետէ կորուսին Հայք զազգայինն իւրեանց ինքնօրինութիւն, սակայն ուր ուրեք եւ սփոեցանն՝ քաջ զիտացին ցուցանել եւ յարդիւնս ածել զգործուելութիւն իւրեանց, եւ ի ձեռն ըերել բազում անզամ ոչ սակաւ իշխանութիւն կամ զիւրկ, եւ ուրեք զինուորական սպասահարկութեամբ, եւ է ուրեք' իւրեանցն հնարագէտ աշո-

մատեան սպագրեալ ի Մոսքուա յամին 1850, հաստատալ է վաւերականան եւ հաւանութեամբ կարուղիկոսին Հայոց Տիւլուն ներսեսի: Աւելորդ խոկ է յուշ առնել զի եւ Յոյնք քացէ ի քաջ ներքեն զետիքականութիւն. քանզի արեւելեանն նկեղեցի ընդունի զերանեսան զառաջին տիեզերական ծողով. եւ աղաւագան այն ներձուածոյ նզովեցաւ ի չորրորդումն, այն խոկ է Քաղկեդոնին՝ զումարեալ յամին 451:

l'Église arménienne et l'Église grecque rejettent également l'hérésie de l'archimandrite constantinopolitain, et la condamnation par un anathème formel.

Nous croyons devoir signaler, à notre tour, la même erreur grossière commise tout récemment — par conséquent après la publication de cet article de M. Dulaurier — dans un ouvrage italien traduit et imprimé à Paris. L'auteur de cet ouvrage se plaît à dire tout simplement : « Les Arméniens sont divisés en différentes sectes religieuses, c'est-à-dire en eutychéens et catholiques romains. » V. Constantinople et l'Egypte, par C. Vimercati, 2e édition, revue et corrigée par Charles Hertz, Paris, 1854.

Dans le cercle beaucoup plus restreint et tout spécial de l'érudition orientale, l'Arménie n'a point encore pris la place qui lui appartient; sa littérature, si riche en ouvrages historiques, et qui est l'expression la plus savante de l'Orient chrétien, a été négligée par les philologues européens, et cette indifférence, qui a pour cause première l'exclusion de l'arménien du nombre des idiomes dont l'intelligence était jugée autrefois nécessaire à l'exégèse biblique, se prolonge encore, quoique la science, élargissant le champ de ses investigations, aspire à y faire entrer l'universalité des langues asiatiques.

Pour étudier les Arméniens, les matériaux ne manquent pas; leurs livres, leurs brochures, leurs journaux, fournissent à celui qui voudra y recourir d'amples et authentiques renseignements. S'ils ont perdu depuis plusieurs siècles leur existence nationale et leur autonomie, ils ont su, presque partout où ils sont dispersés aujourd'hui, révéler et exercer leur activité, conquérir une part souvent très-grande d'influence ou de considération, ici par des services militaires, là par leur capacité industrielle, par leur habileté à concentrer et à manier de grands capitaux. C'est ainsi que dans l'empire ottoman, à une époque où un

sér. Ce livre, qui a paru à Moscou en 1850, est revêtu du sceau et de l'approbation du *catholicos* ou patriarche universel des Arméniens, Mgr Nersès. A peine est-il besoin de rappeler que les Grecs repoussent pareillement l'eutychianisme, puisque l'Église orientale admet les sept premiers conciles œcuméniques, et que l'auteur de cette hérésie a été anathématisé par le quatrième, celui de Chalcédoine, tenu en 451.

զակուրեամբ, և ճարտար գոլով ի ընէ ի մքերել եւ ի զործ արկանել բազմութիւն յոյժ արծարոյ: Հսու այսմ օրինակի ահա յօսմանեան պետութեան, ի ժամանակի յորում լուծ առըկուրեան ժանրանայր տակաւին ի վերայ նոցա, նոքա բարձս աւագուրեան մատուցանեին եւ կամ ըստ կամս առաջնորդէին ոստիկանաց աշխարհին, և իբրու ի հարկի ծառայութեան ունեին զրդեաշխս և զիւտակալս գաւառաց:

Ոչ է հարկ արդեօք ասել երկ մատնապիրն իմաստուն ոչ եւրոպականան իւրոյ եւեր ժարի աստանօր համարձակուրեամբ, այլ եւ կուտակուրիւն բանից առն ի վերջինադ, զակաւուց ոմանց արդեօք ի մերազնեաց զգործ՝ բազմացն զբելով, մանաւանդ քէ եւ բոլորից խոհ Հայոց որ յօսմանեան պետութեան: Եւ ոք ոք ոչ զիսից զի խորագիտուրիւն Հայկազանց ամենայն ուրեք, եւ առաւել եւս անդանօր, մեծապէս զուգախառնեալ զանիքնաւորելովն նոցա զգուշառը խոնականուրեամբ, որ եւ առեւ առեւ մինչեւ յանննարին երկուուրիւն զիսէ զնոսին զառածանի՝ քան քի բազմավասնզ ձեռներիցուրեամբ այնպէս յանդեսն առնել միջամուխ:

Թագում ինչ այսպիսի զաղտնածածուկ զարմանալիք ի վեր երեւին ի տեսրակի միում որ ի Կոստանդնուպոլիսի յօրինեալ եւ ի Փարիզ տպագրեալ է յամին 1850¹: Յօրինող գրուածոյն, որ անուն զգաղղիացւոյ առնու զանձամբ, եւ ինքն Հայկազն ոք է նոովմէական, առաջի առնէ զՓէրքէլ եթենտի զոստիկան արտաքին յարարերութեանց եւ զմեծ վկացին Հիւսնի Պէյ յաւուրս Մահմուտայ արքայի՝ իբրեւ զձեռնասունս ոմանս ազգակցացն իւրոց տարածայնից կամ լուսաւորքականաց:

Թէսկու եւ զիսելով զիսեմք զի անուանն ոռովմէական եւ լուսաւորքական, կամ որպէս եւրոպացիք սովոր են ասել՝ կարուղիկայ եւ տարածայն, եւ այլ եւս յորջորշանք այսպիսիք ոչ ասկա, մէսն յուզեն յերկարանքիւր բաժինն, տակայն այլում բողեալ տեղուց եւ ժամանակի զիրացդ քննուրիւն, առ այժմ տղորականաւն վարիմք եւ մեք յորջորշանք ի բարգմանուրեանս մերում:

Պատճառք այժմու հանգամանաց հայկազնեայ ժողովրդեան՝ յեղափոխուրիւնքն են անցելոց ժամանակաց. վասն որոյ ոչ է մարք քաջ վերահասու ինեկ արդի պատմութեան նոցին՝ մինչչեւ վերջունեալ ի վահնջուց ժամանակսն յորս ազգայինն իւր ինքնիշխանուրիւն զնալով զնայր եւ նուազէք. Եւ յիս բազում անզամ ոչ անփառունակ վայրմամբ զկայ առնլոյ, ուր ուրեմն ի մէջ կոյս չորեքտասա-

dur servage pesait encore sur eux, on les a vus porter au pouvoir ou diriger les principaux ministres, et tenir à leur solde et à leur discrétion les pachas gouverneurs des provinces.

Nous n'avons pas peut-être besoin d'observer que le savant auteur, dans ces dernières réflexions, paraît entraîné non-seulement par sa franchise européenne, mais encore par une sorte d'exagération, en attribuant à un grand nombre d'Arméniens, ou même à la plupart des Arméniens de l'empire ottoman, ce qui n'a été peut-être que l'œuvre de quelques-uns d'entre eux. En effet, personne n'ignore que la finesse des Arméniens de tous les pays se trouve en Turquie, plus même que partout ailleurs, complètement tempérée par leur prudence naturelle et tellement circonscrite, que très-souvent elle dégénère plutôt en une espèce de timidité excessive, qu'en une hardiesse aussi dangereuse qu'inopportune:

On trouve de curieuses révélations à ce sujet dans une brochure écrite à Constantinople et qui a paru à Paris en 1830¹. L'auteur, qui se cache sous le titre de Français, et qui est un Arménien catholique, nous représente Pertew-Effendi, ministre des affaires étrangères, et le grand-visir Husny-Bey, sous le règne du sultan Mahmoud, comme les créatures de ses compatriotes de la communion dissidente.

Nous savons que les dénominations de *romains* et de *grégoriens*, ou de *catholiques* et de *dissidents*, et d'autres, comme les Européens ont l'habitude de le dire, suscitent des contestations plus ou moins fondées de part et d'autre; cependant nous réservons pour d'autres endroits et d'autres temps l'examen de cette question, et nous nous contentons d'employer les dénominations devenues presque générales.

La situation actuelle du peuple arménien découle des faits qui ont marqué les phases de son existence passée. Pour bien comprendre son histoire contemporaine, il est indispensable de remonter aux temps déjà reculés où sa nationalité commença à décliner sur une pente rapide, et, après plusieurs temps d'arrêt encore glorieux, finit par tomber, vers le milieu du XIVe siècle, sous les coups des sultans d'Égypte,

¹ Համառու տեսուրիւն անցից հայածմանն լուսելու ընդեմ Հայոց նոովմէականաց յերեւես յամսն 1827 և 1828:

¹ Exposé rapide des persécutions dirigées contre les catholiques arméniens en Orient pendant les années 1827 et 1828.

ներորդի գարուն՝ անկատ ընդ հարուածովք պետացն Եզիպտացւոց եւ մնաց անյարիր: Բայց նշխարք առերածոյ նորին ցրուեալք ընդ ամենայն գողցես ծազս տիեզերաց, տեսանին արդ ի խումբս խումբս զնդեալք յօմանեան պետութեան, ի Հնդիկս, ի Մուսիհա, յԱւստրիա և ի Գաւառս որ մերձիքերանս են Դանուոր գետոյ. սակայն առանելապէս ի Տամկաստան եւ ի Մուսիհա գումարեալ խոնեալ կան արդ Հայկազունք, և անդը հարկ է մեզ առանձինն իմն յեղանակա զնեալ երրալ և ի մօտոյ ի զնին կալ նոցա ի ժամանակի աստ յորում պետութիւնքն այն երկոքին զեն ի վեր առեալ կան ընդդեմ իրերաց :

ԵՊ. ՏԵԽ.ԱՐԻԵ:

(Մնացուածն յառաջիկայս:)

ED. DULURIER.

(*La suite au prochain numéro.*)

Ե. ՓԱՐԻԶԵԱՆ Ա. ՄՈՍ.ԳԻՐ.

ՄԱՀ ՆԻԿՈՂԱՅՈՒ Ա. ԿԱՅՍԵՐ ՌՈՒՍԱՑ.

Մարտ ամսոյն մէջ բոլոր տիեզերքս սասանեցնող պատահումը՝ Մուսաց կայսեր անկարծեկի մահն եղաւ: Այս լուրը՝ արեւելեան պատերազմին փորորկալից ու սեւ սեւ ամպերուն սպառնալեացն ու որոտմանցը մէջ սարսափելի կայծակ մը եղաւ որ իրաւցընէ ալ փայլակի արագուրեամբ երեք ժամուան մէջ Փերրապուրիկն Փարիզ և Լոնտրա հասաւ, և ամէն մարդ ապշեցոց: Այնչափ մեծ էր այս իրաւացի ապշտութիւնն որ բարեկամք և բշնամիք առ հասարակ իրենց անձնական կիրքն ու միճակը՝ զեր առ ժամն մոցան, ու իրենց աշքին և ականջին չեն ուզեր հաւատալ. և սակայն իրաւ էր զումարեր լուրը: Մարտի երկուքին ժամանեցաւ ինքնակալն Մուսաց Նիկողայոս Ա. յիսունուինը տարեկան հասակին մէջ:

Մենք դիտաւորութիւն չունինք հոստեղս այս մեծանուն կայսեր վրայ ներրող մը զրելու, և ոչ մեզմէ: ետքը եկող պատմազրաց անաշառ դատաստանին իրաւունքը կերպով մը յափշտակելու. բայց որովհետեւ ամենուն միտքն ալ այս երեւելի դիպուածին վրայ կրատըտի, արժան կրնամարինք համառոտ տեղեկութիւն մը տալ անոր բազաւորելուն, բնաւորութեանը, և մահուանը վրայ, որչափ որ ստոյգ սեպուած աղբիւրներէ կարելի է անկողմնասէք զգուշաւորութեամբ քաղել և մերազնեալց հաղորդել:

pour ne plus se relever. Ses débris, dispersés sur presque tous les points du globe, se retrouvent maintenant agglomérés dans l'empire ottoman, la Perse, l'Inde, la Russie, l'Autriche et les contrées voisines des embouchures du Danube; mais c'est surtout à la Turquie et à la Russie que les Arméniens se sont incorporés aujourd'hui, et c'est là que les événements qui ont armé l'une contre l'autre ces deux puissances nous convient plus particulièrement à les suivre et à les observer de près.

ED. DULURIER.

(*La suite au prochain numéro.*)

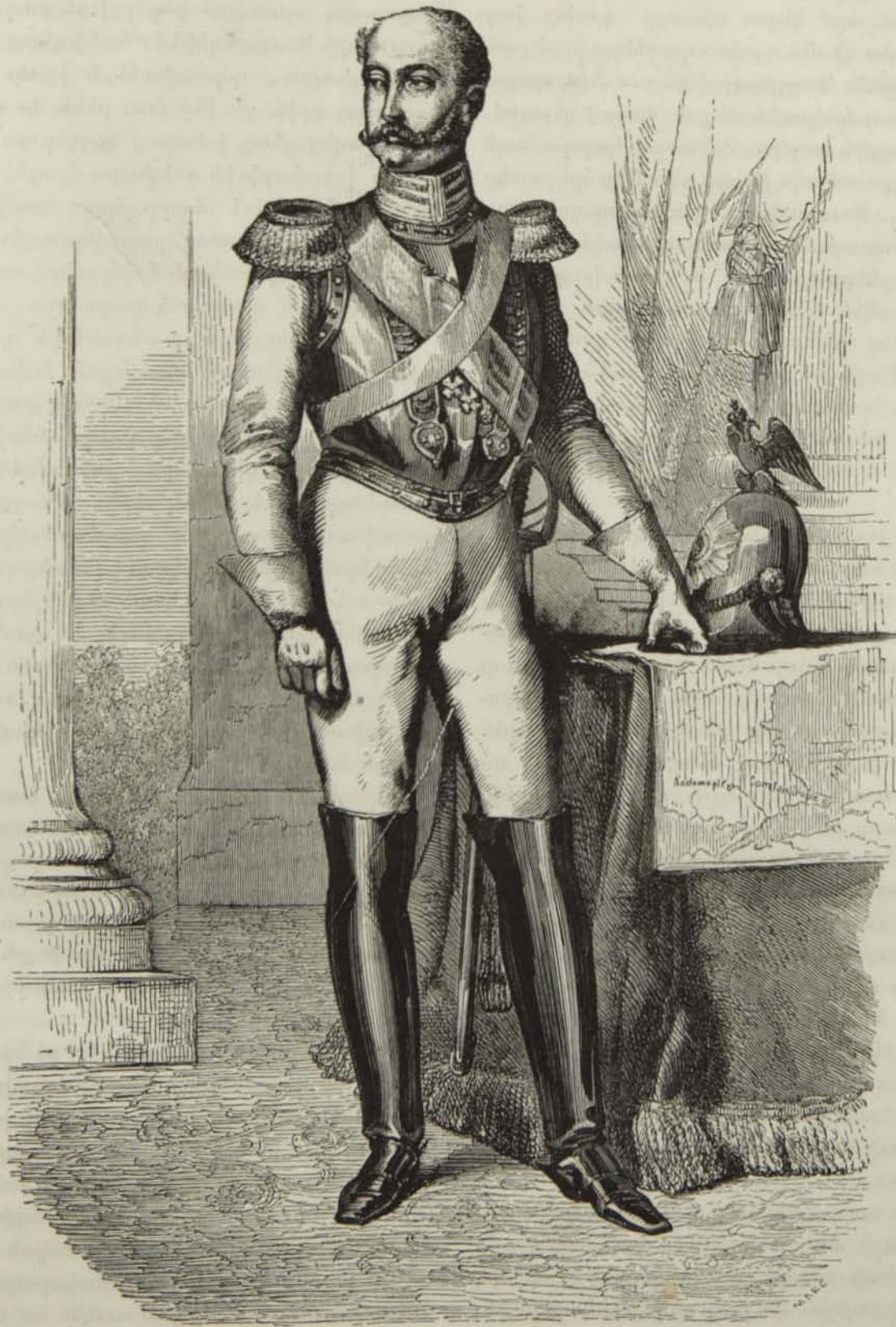
Պօղոս կայսեր երրորդ որդին ըլլալով՝ չէր կարծուեր որ Նիկողայոսի կարգ հասնի բազաւորելու, վասն զի իրմէ: վեր երկու եղբայր ու մեկ քոյլ ալ ունեկը: Աղեքսանդր կայսրը ժառանգ ըունեցաւ, ուստի եսեւեն բազաւորելու իրաւունքը երկրորդ եղբօրը պիտի անցնելը, այս ինքն Կոստանդնիքն բայց որովհետեւ անիկայ ուզեց լինացի հարս մը առնուլ, այն պատճառաւ հրաժարեցաւ իրաւունքն, և Նիկողայոս եղբօրն անցուց. հրաժարական զիրն ալ Աղեքսանդր կայսրը ծերակուտին աւազեց կնքուած, ապապրելով որ իր մտնելեն եսք բացուի:

Թէպէս այս կերպով Նիկողայոս ժառանգ ձանց ցուեցաւ արռողյն, բայց կառավարութեան բաներուն ամենենին չէր խառնուեր: Բովանդակ իր զրադմունքն ու զրօսանքն էր իր զաւակաց կրութիւնը ուշ դնել, և ընտանելան վարմունքին քաղցրութեամբը զուարձանալ: Բայց երբոք Աղեքսանդր կայսրը կայսրունոյն նետ Խրիմ գիս 1823ին, ձմեռը հոն անցընելու մտքով, Նիկողայոս հարկադրեցաւ տէրութեան զործողութիւնները ձեռք առնելու, և ամէն օր տեղեկութիւն կըգրէր եղբօրը ամէն բանի վրայ:

Քիչ ժամանակին լոււեցաւ թէ Աղեքսանդր կայսրը նիւանդ է, նիւանդութիւնն ալ ծանրկել է. Պղբարեր բղբարերի վրայ կըհասնէր, ամենուն

սիրտը բունդ եղած էր, և ամենուն քերնեն կայսեր հիւանդութեան ձայնը կըլսուէր. մեյմալ կայսրունիւն բուզը մը եկաւ որ կիմացընէր թէ հիւանդու-

թիւնը աղեկի դարձաւ : Մէկէն հրաման եղաւ որ երկրորդ օրը մայր եկեղեցւոյն մէջ գոհացողական աղօքաներ ըլլան առ Աստուած՝ կայսեր առողջա-

Նիկողայոս Ա., կայսր Առաջապես :

նախուն նամար : Բոլոր կայսերական ազգատոհմը,

գնացին եկեղեցին ամենայն սիրով և որախու-

պաշտականները և անրիւ ժողովուրդ վագեցին

թեամբ, և նանդիսաւոր աղօքաներն սկսան :

Մերմալ տեսնես՝ սպային մեկը ժողովրդեան մէջէն անցաւ, վրան գլուխը սառ կապած, կերպարանքը այլայլած. զնաց մօտեցաւ նիկողայոսին, ձեռքը նամակ մը տուաւ՝ մեռ կերպամոմով կնքուած, ու ինքն անշարժ կեցաւ դիմացը՝ գլուխը վար ծուած, որպէս զի մեծ դքսին աջուրները իրեն բան մը չհարցընեն: Դողդրդալով բացաւ նիկողայոս բուղըր, շուտ մը վրային անցաւ շփորած կերպով, ու մեկին ացքին զարկաւ եղիսարեր կայսրունոյն ձեռքովը գրուած այս խօսքը թէ: « Մեր հրեշտակը յերկինս է.. » Թուղըր վար ընկաւ նիկողայոսի ձեռքէն, մեծ հառաջանք մը լսուեցաւ սրտին խորունկին, ծնկուըները դոդ ելան, և երեսի վրայ ընկաւ քարայտակին վրայ յերկրպագութիւն: Ապշուրիւնը տիրեց ամենուն վրայ. երգերը դադրեցան, հանդէսը վերջացաւ, ջորս դին ցաւագին լուռթիւն մը պատեց: Եւ ահա այս կերպով իմացան բոլոր կայսերական ազգատոնմը, պալատականք եւ ժողովուրդը՝ թէ այնունետեւ Մուսաց կայսրն է նիկողայոս Ա:

Շերակոյտը առանց վայրկեան մը կորսընցըներու ժողովի նատաւ որ Աղեքանդը կայսեր իր քովը բողած այլեւայլ կնքեաւըդրերը բանայ. անոնց մէջ էր՝ Կոստանդնի հրաժարականէն զատ՝ բացայտ պատուէր մը որ մեկին նիկողայոսը կայսր հրաժարակուի: Նուտ մը բոլոր ծերակոյտը պարատը զնաց որ այն բդրերուն խօսքը կատարէ. բայց որչափ զարմացաւ մնաց՝ երբ տեսաւ որ նիկողայոս ամեննեւին բազաւորելու միաք չունի. « Ոչ, տեարք իմ, ըստա, այսպէս ջըպար. դուք կըսէք թէ մեծ դքսին Կոստանդնի հրաժարականին ուժովը՝ բագաւորութիւնն ինծի կիյնայ ամենայն իրաւամբ. բայց ես ձեր կարծիքն չեմ. ոչ կրնայ հաւտացընել զիս թէ եղբայրս այնքան տարիներով առաջ տուած խօսքին վրայ մինչեւ ցայծմ չէ զղացեր: Ես իմ կողմանէս այսպէս կարծեմ. եւ որպէս զի ինքը ամենայն դիւրութիւն ունենայ կայսերական զաւազանը ձեռք առնելու, ահա վաղը բոլոր պահանորդները ինծի նետ մէկտել՝ կեցցէ: կայսր պիտի կանչեն իրեն: » Հասձին պէս ալ կատարուեցաւ:

Անդիէն Կոստանդնին ալ, որ Վարշաւ կրկենար, Աղեքսանդրի մահը խելուն պէս՝ իր հրաժարումը կրկնեց, նետն ալ ուրիշ բուղը մը զրեց ու պատիկ եղօրը Միքայէլին ձեռքովը դրկեց նիկողայոսին: Այն ատեն նիկողայոս ալ Կոստանդնին ու իր մէջ անցածները ճիշդ կերպով հրաժարակեց, իմացու ամենուն թէ բազը բանձն կառնու, և դեկտեմբերի 26ը որոշեց երդման համար:

Նոյն օրը բանի մը ազնուականաց գրզուրեամբ, որ սահմանադրական կառավարութիւն կուգէին հաստատել Մուսատատանի մէջ, զօրաց մէկ մասը ջուզեց հաւատարմութիւն երդուընեալ նիկողայոսին՝ պատճառ բերելով թէ բազաւորելու իրաւունքը Կոստանդնին է: Քանի զնաց՝ շփորութիւնը մեծաւ, զօրապետներն իրար անցաւ, խորհուրդ ըրին թէ ինչ ճար ընեն, և մէշերնեն մեկը վազեց զնաց իմացուց կայսեր թէ բաները գէջ են, խոռվութիւնն աւելնալու վրայ է, և զօրքը հանդարտեցընելուն հնարը չկայ: Կայսրը առջի բերան ջուզեց հաւատալ. բայց վերջապէս՝ առանց ընտանեացը աղաջանքին մտիկ ընելու որ կուգիին զինքն արգիլի՝ պալատէն դուրս եղաւ:

Ապստամբները զինքը տեսածնուն պէս, հանդարտելու տեղ՝ աւելի կատղեցան, և խաժամուծ ամբոխին նետ խառնուած՝ սկսան հրացանները պարպել կայսեր դէմ: Նիկողայոս աներկիւդ քաջութեամբ կեցաւ դիմացնին ու յանդիմանց ապրաւմբները, անոնք մտիկ չըրին: Մետրապօլիտը խաջով աւետարանով եւ բազմութեամբ քահանայից եկաւ առջևնին, սկսան խրատել, խող չկայմանաւանդ թէ անոնք սկսան նորէն կրակ տալ: Այն ատեն կայսրն ալ հրամայեց որ կրակին կրակով պատասխան տրուի. ջարդը սկսաւ, և մէկ ժամ քշելէն ետեւ՝ ամեն բան լմբնցաւ, ապստամբաց զիսաւորները բռնուեցան, ու մէկանները ցիր ու ցան եղան:

Նիկողայոսի կայսեր երեսնամենայ բազաւորութեան պատմութիւնը ամբողջ մեծանատոր զրքի մը նիւր է. և անիկայ զիր անցընել ուզողը հարկա պիտի ցուցընէ: թէ անոր ժամանակը Մուսաց կայսերութեան փառքն ու մեծութիւնը գերազոյն աստիճանի հասաւ: Մենք հոս միայն քիչ մը իր անձնական բնաւորութեանն ու սովորութեանցը վրայ խօսինք:

Եւրոպայի մէջ առակ եղած էր թէ նիկողայոս կայսըր իր վարսունըմից միլիոն ժողովրդոց մէջ ամեննեն զեղեցիկ մարդն է. և զրեք իրա էր: Հասակը շատ բարձր էր, ամենայն կերպով համեմատ, և կերպարանքը կանոնաւոր: Դէմքը անաւոր, շարժմունքը վսեմ, քալուածքը արիսկան և վարժունքը բնականապէս ազնուական, այնպէս որ իր բոլոր սպայակոյտ զօրավարացը մէջ՝ անոնց պէս հազուած կեցած ատենն ալ՝ մէկէն կը ճանչցուէր թէ ինքն է այն մեծ ազգին ինքնակալը:

Սովորութիւն ըրած էր ձմեռները դեռ ջուսացած անկողնեն ելլելու. սենեկին մէջ չայց խմելէն ետեւ՝ քովը կանչած ոստիկաններուն նետ կաշխատէր:

Ժամը տասնին կայսրուհեղն քով կիշնար, և հոն ժողվուած կրգտներ զաւկըները. կես ժամի չափ կենալին ետև խորհրդարանը կերպար խորհրդի : Ամէն օր անվրէակ կարգաւ պրուտելու կելլէր կեսորուընէ մէկ ժամ ետքը՝ բաց կառքի մը մէջ նստած, և անդադար բարեւ կուտար երկու կողմի բազմարիւ ժողովրդեան : Ժամը երեքին կերակրութի կընատէր՝ մինակ իր ընտանեացը նետ, և քիչ անգամ քանի մը մեծամեծներով . բայց իր վարմունքը ոչ երբէք կը փոխէր, և զինուորական հագուստը ոչ երբէք կընանէր վրայէն : Կերակրութը շատ չափաւոր էր, ու կարճ կը քշէր . անկէց ետքը՝ թէ որ տղոցը վարպետներէն բարի վկայութիւն լսած ըլլար վրանին՝ անոնց նետ կը խաղար կը զրունուր, ապա թէ ոչ՝ աչք կընէր անոնց որ նեռու կենան իրմէ, և ինքը կայսրուհեղն և ուրիշներու նետ կը խօսակցէր : Զորս ու կեսին ատենները նորէն իր ընակարանը կելլէր, ու մինչեւ ուշ ատեն մինակ և կամ արուաժառանգին նետ աշխատելին ետև՝ թէ ատրոն մը կերպար . իսկ մեծապաքին իրի կունները վար կիշնար ու ընտանեացը նետ խօսակցութեան կընատէր : Ենին ընթրիք ընելին ետև՝ տասնին ամէն մարդ իր տեղը կը քաշուէր :

Ենտանեկան սէրը մեծ ազդեցութիւն ունէր Նիկողայոսի սրտին վրայ, ամուսնոյն և զաւկացը նետ վարուած ատենը ամեննեին չէր բողուր որ մէկը քաշուելով խօսի նետը. հայր, մայր և որդիք, ամէնքն այ հասարակ վիճակի մարդկանց պէս համարձակ կը վարուէին իրարու նետ : Վեց զաւակ ունի, որ իրենց ծննդեան կարգովն ատոնք են. մեծ դուքսն Աղեքսանդր՝ որ նիմա կայսր է Աղեքսանդր Բ անունով. մեծ դուքսուին Մարիամ' Լայսիրէմագլէրկի դրսին այրին. մեծ դուքսուին Օլկա, որ Վիրեկմպէրկի բազաւորին եղրօրը նետ կարգուած է. Կոստանդին, Նիկողայոս և Միքայէլ մեծ դուքսը : Օլկայէն զատ՝ ատոնք ամէնն ալ նոյն պալատին մէջ կը բնակէին իրենց հօրը քով, որ մեծ հոգ ունէր անոնց և իր բուններուն լաւ կը բուրեանը վրայ : — Դանք այս ինքնակալին մահուանը մէկքանի զիսաւոր պարագաները տեսնելու :

Փետրուարի 14ին ծանր հարբուխ (զիւքքեամ) ունեցաւ. թժիշկները խորհուրդ տուին իրեն որ շատ չաշխատի, և սովորական զբաղմունքներէն քիչ մը ատեն դադրի. բայց կայսրը քանի մը օր հանգելին ետև՝ նորէն դուքս եւաւ սաստիկ ցուրտ օղով, նիւանդութիւնն ալ կրկնեց :

Կայսերական ազգատոնմին սովորութիւնն է եղեր՝ մեծապաքին առաջին շարբուն վերջը հաղորդութիւն առնուլ. փետրուարի 24ին կայսեր նիւան-

դուրիւնը այնչափ ծանրացաւ որ չկրցաւ այն հանդիսին ներկայ գտնուիլ. և ասկայն առանց սաստիկ հազին ու տաքուրեանը նայելու՝ որով ամեննեին չէր կրնար քնանալ՝ աշխատանքէ չէր դադրեր :

Մարտի առաջին օրը տաքուրեան սաստկութենէն քիչ մը ատեն ինքզինքը կորսընցընելու պէս եղաւ. և իրիկուան դէմ իմացուեցաւ որ զեղերէն օգուտ չկայ, մահուան վտանգը մօտեցեր է, ուստի հասկըցուցին իրեն թէ պէտք է հոգեւոր պատրատուրիւնները տեսնէ, և երկրորդ օրուան բողուցին : Կայսրունին ուզեց որ գիշերը իր ամուսնոյն քով անցընէ. կայսրը դէմ կեցաւ՝ դեռ նոր ծանր հիւանդութենէ մը եղած ըլլադուն համար, և խօսք տուաւ անոր որ երէ աւելի ծանրանայ՝ իմաց տայ իրեն. միայն խնդրեց որ բարձր ձայնով Հայր մեր մը բաէ : Երբոր « Եղիցին կամք քո որպէս յերկին և յերկրի » ըստ կայսրունին, կայսրը կանչեց. « Միշտ, միշտ, միշտ : »

Մարտի երկութին առաւոտը կանուխ՝ կայսեր թժկապետն իմացուց իրեն որ վտանգը շատ մօտ է. այն ատեն կայսրը իր խօստովանահայրը կանչեց ու վերջին բոշակն ընդունեցաւ բոլոր ընտանեացը առջեւ : Շուտմը վերջի բարենները տուաւ իր զաւկացը և բուններուն, և մէկիկ մէկիկ օրննեց զանոնք՝ առանց նեռաւորներն ալ մոտնալու : Կայսրունին թժկապետին խօսքովը հիւանդին քով եկեր էր, և քովին չը բաժնուեցաւ. կայսրը տեսաւ որ անիկայ կուկայ, միտրարեց զինքն ու աղաջեց որ առողջութիւնը լաւ նայի՝ գոնէ ընտանեացը սիրոյն համար :

Կայսեր քանի մը հաւատարիմ բարեկամներն ալ քովն եկեր էին. այս ինքն Օորնի կոմար, ԱՌուպէրկ կոմար և Տոլկորնիքի իշխանը . կայսրը անոնց ալ մնաք բարով ըստ . անոնցմէ ետքը ուզեց տեսնել իր սենեկապետները, ծառանները, և ամէն մէկուն ալ միտրարական ու քաջակերական խօսքեր ըստ : Կայսրունոյն սենեկի տիկիններէն Մոհրպէք անունով տիկինոցն այս խօսք գրուցեց. « Պախումիք քեզի ըստ բաւականին շնորհակայ չեմ եղած՝ կայսրունոյն ետքի հիւանդութեանը ատեն վրան ցուցուցած խմանոցդ համար. առկէց ետև ալ քու հոգդ ու խնամքդ պակաս մի ըներ իրեն, և առաջին անգամն օր նետը Փերերնոֆ երրաս՝ իմ կողմանէս ալ բարեւ ըրէ այն սիրուն տեղին : »

Անձամբ կարգի դրաւ կայսրը իր բաղման հանդէսը, և եղեքտրական նեռազրով իմացուց Մուգուաւ ու Վարշաւ իր հոգեվարք ըլլաւը : Այն միջոցին իմաց տուին իրեն թէ Մենչչիքով իշխանին

որդին եկեր ու հօրմէն բուզք թերեր է. կայսրը չուզեց ընդունիլ. « Միք առով սիրոս պիտի կապուի նորեն այս աշխարհիս » ըստ :

Այն առաւտը այս բաներովս անցաւ, և կայսրը այնպէս անխոռով էր որ կարծես թէ առողջ է. բայց ժամը տասնըմեկին (այս ինքն կեսօրութիւնն մեկ ժամ առաջ) շնչառութիւնը դժուարացաւ, ու լեզուն բռնուեցաւ :

Խոկ ժողովուրդը ժամերը կըվագէր խուռն բազմութեամբ և արտասուալից աջօք որ կայսեր առողջութիւնը խնդրէ Աստուծմէ. մեկ կողմանէ այս սաստիկ և իրաւացի հետաքրքրութեամբ ու ցաւով ետեւէ էր ամէն բան տեղին ի տեղ խմանալու, այս ինքն կայսեր հիւանդութեանն ինչ ըլլալը, բուն պատճառները, առաջ երբալը. այնպէս որ բան մը ծածուկ չմնաց, և տեղ տեղ զրուցուած ատելի և ծաղրակսն ստորիւնները ամէնն այս երեւան եղան : Նոյն ժողովրդեան հետաքրքրութեամբն էր որ դուրս եղաւ նաև կայսեր մեկ խօսքը՝ արեւելեան պատերազմին վրայօք, որով ըսեր էր կայսրունոյն թէ « Հակ եղրօրդ (Քրուսիոյ բազաւորին) որ ես իրեն անտարբեր կենալուն համար չեմ նեղացած, բայց կըխնդրեմ որ Խուսիոյ վրայ ունեցած սէրը չպաղի, և իր հօրը վերջի խրանները չմոռնայ : » Քրուսիոյ բազաւորին հօրը այն խօսքերն ասոնք էին՝ կտակին մէջ զրուած. « Զգուացիք, սիրելիդ իմ Փրեղերիկոս, հիմակուան « ամէն տեղ տիրած նորաձեւութեան հոգիկն... ա բայց նայէ որ մեկալ ծայրն ալ չանցնիս, ու նին « սովորութեանց չափէ դուրս չկապուիս : Այս « երկու ծայրայեղ պակասութիւններէն ալ զգուացիք միայն՝ կրնաս օգտակար բարեկար « գուրիւններ ընել... Որչափ որ ձեռքէդ կուզայ՝ ա երոպական տէրութեանց հետ սիրով վարուէ, ա մանաւանդ նայէ որ Քրուսիան, Խուսիան ու « Աւստրիան իրարմէ ոչ երբէք բաժնուին. անոնց « միարան կենալովն է որ երոպական խաղաղ « դուրիւնը չարուիիք : »

Կեսօրը կայսեր լեզուն արձրկուեցաւ, բայց միայն այս կրցաւ ըսել մեծ որդույն թէ « Խմկողմանսն շնորհակալ եղիր Սերաստուպօլսոյ զօրքին : » Վրան քառորդ մը անցաւ, հոգին աւանդեց՝ առանց նեղութեան և տագնապի, և ամէնքն ալ կրցան զինքը տեսնել զինուորական խստապինդ մահմին վրայ տարածուած, վրան ալ զինուորական վերաբերուն ձգուած : Քիչ ատեննէն հանեցին մարմինը սենեկէն, ու բաց երեսով չահավառեալ մատրան մը մէջ դրին որ ամէն մարդ կարենայ տեսնել :

Նիկողայոս կայսրը վախճանելուն պէս՝ բազմառանգ որդին Աղեքսանդր Բ ինքնակալ հրատարակուեցաւ, և բոլոր մեծամեծները հաւատարմութեան երդումն ըրին իրեն : Նոր կայսրունին Մարիամ Գերմանիոյ Հեսկեն-Տարմշատ ըսուած երկրին մեծ դքսին քոյրն է՝ 1844ին ապրիլի 28ին Աղեքսանդրի հետ պատկուած, և շատ գովուած է իր խելքին և խաղաղասէր բնաւորութեանը համար : Խոկ Աղեքսանդր Բ արդէն շատ սիրելի է բոլոր ժողովրդեան, և տասնընինգ տարիէ ի վեր վարժած է տէրութեան կառավարութեանը, վասն զի հայրն ալ միշտ հետը կառնէր զինքը խորհուրդներուն մէջ, ու Փերքպուրկէն հեռացած ատեններն անոր կըրողուր իր գործողութիւնները : Բնութեամբ բարակամիտ, արդարասէր, և ձշմարտասէր է. իր հօրեղբօրը Աղեքսանդր Ա. կայսեր քաղցրութեանը հետ՝ սակաւագիւտ հաստատութիւն մըն ալ ունի կըսեն բարուցը մէջ, և յաւ կըճանճնայ իր տէրութեան թէ քաղաքական և թէ զինուորական պաշտօնից զիսաւորները : Եւրոպացիք մեծ յոյս ունին, ինչպէս որ ամէն օրագրաց խօսքերէն ալ կերեւնայ, թէ այս նոր կայսեր բազաւորելովը շատ դիւրանան հաշտութեան ճամբանիրը, և ցանկալի խաղաղութիւնը նորէն տիրէ աշխարհիս երեար, ուր բազաւորք պարտական են հայրաբար վարիւոչ միայն իրենց հպատակներուն, այլ և բոլոր մարդկային ազգիս հետ. որով իրենց կեսնքը քաղցրութեամբ կըլեցուի, և անուննին նաև իրենց մահուանէն ետքը պատկառանօք և օրնութեամբ կըյիշատակուի ամէն տեղ և ամէն ժամանակ :

Նիկողայոսի կայսեր մահութնէն նուն՝ Եւրոպացցց մուղքութիւնն ու ամէն օրուան խօսակցութենը մարտ ամսուս մէջ՝ Վենետիկի խորհրդակցութեան վրայ է : Հաշտութեան յոյսը մէյմբ կըծագի, մէյմբ կըծածկուի, նման այն զեղեցիկ լուսնկային որ դոդրչուն լուսովը Խրիմու երկնելին երեար կերեւնայ, ու կարծես թէ քստմնելով Սերաստուպօլսոյ քոյի անազնն կոսորածներուն ու խելցութիւններուն տեսքն՝ նորէն ամպերուն տակը կըքաշուի :

Ե ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՒ Վ. ՌԵՄԱՆԻ,

